

To Cite This Article: Kocakır, E. & Alabaş, R. (2025). Türkiye’de sosyal bilgiler öğretim programları ve ders kitaplarında çevre eğitiminin yeri. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*. 56, 119-150.
<https://doi.org/10.32003/igge.1676855>

Türkiye’de Sosyal Bilgiler Öğretim Programları ve Ders Kitaplarında Çevre Eğitiminin Yeri*

The Place of Environmental Education in Social Studies Curriculum and Textbooks in Türkiye

Elif KOCAKIR^{ID}, Ramazan ALABAŞ^{ID}

Öz

Çocukların çevreye karşı olumlu tutum ve davranış geliştirmelerinde eğitimin rolü önemlidir. Çalışmanın amacı Türk eğitim sisteminde ilköğretimde 1968’den itibaren ayrı bir ders olarak yer alan sosyal bilgiler dersine ait öğretim programları ve bu programlara göre hazırlanan 4. sınıf ders kitaplarının çevre eğitimi açısından incelenmesidir. Nitel araştırma yaklaşımı kapsamında doküman analizi yöntemi ile desenlenen çalışmanın verileri, 1968, 1990, 1998, 2005 ve 2018 sosyal bilgiler dersi öğretim programları ve bu programlara göre hazırlanmış amaçlı örneklem yaklaşımıyla seçilen ders kitaplarından doküman incelenmesi yoluyla elde edilmiştir. Veriler, betimsel analiz ve içerik analizi yaklaşımıyla analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda sosyal bilgiler dersi öğretim programlarının amaçlarında çevre eğitime çevresel bilgi, çevreye verilen önem, çevrenin korunması ve çevrede yaşam hakkı kategorilerinde yer verildiği belirlenmiştir. Sosyal bilgiler ders kitaplarında çevre eğitimiyle ilişkili içerikler, çevresel bilgi, çevreyi koruma, çevreden faydalanma, çevre problemleri, yararlı çevre davranışı kazandırma ve canlı-çevre etkileşimi kategorilerinde toplanmıştır. Tarihsel süreçte sosyal bilgiler dersi öğretim programlarında ve ders kitaplarında çevresel bilgi kategorisi diğer kategorilere göre daha çok vurgulanmıştır. Bu bağlamda sosyal bilgiler dersi öğretim programı hazırlayıcıları ile ders kitabı yazarlarının programları ve ders kitaplarını çevre eğitiminin duyuşsal ve psikomotor boyutlarını daha fazla dikkate alarak düzenlemesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çevre Eğitimi, Sosyal Bilgiler, Sosyal Bilgiler Ders Kitapları, Sosyal Bilgiler Öğretim Programları

Abstract

Education is important in developing children’s positive attitudes and behaviors towards the environment. This study aims to examine the teaching programs of social studies, which have been a separate subject in primary education in the Turkish education system since 1968, and the 4th-grade textbooks prepared according to these programs regarding environmental education. The data for this study, which was designed using the document analysis method within the scope of a qualitative research approach, were obtained through document analysis of the social studies teaching programs from 1968, 1990, 1998, 2005, and 2018, as well as textbooks selected using a purposive sampling approach based on these programs. The data were analyzed through descriptive analysis and content analysis. As a result of the research, it was determined that environmental education was included in the general objectives of social studies curricula in the categories of environmental knowledge, importance given to the environment, protection of the environment, and the right to live in the environment. The contents related to environmental education in social studies textbooks were grouped under environmental knowledge, environmental protection, benefiting from the environment, ecological problems, gaining proper environmental behaviors, and living environment interaction. Throughout history, environmental knowledge has been emphasized more than other categories in social studies teaching programs and textbooks. In this context, it is recommended that social studies teaching program developers and textbook authors organize their programs and textbooks with greater consideration for the affective and psychomotor dimensions of environmental education.

Keywords: Environmental Education, Social Studies, Social Studies Textbooks, Social Studies Curricula

* Bu çalışma birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında hazırladığı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** **Sorumlu Yazar:** Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi Eğitim Fakültesi, ✉ ramazanalabas@gmail.com/ralabas@kastamonu.edu.tr

GİRİŞ

Çevre, iklim değişikliği, ekolojik dengesizlik, doğal kaynakların aşırı kullanımı, biyoçeşitliliğin yok olması ve çevre kirliliği gibi ciddi sorunlarla karşı karşıyadır (Prakash, 2021; Tran, 2024). Temelde insanların davranışları, inançları, kararları ve değerlerine göre ortaya çıkan bu çevre sorunları (Winter & Koger, 2004) çevreye yönelik endişeleri de beraberinde getirmektedir. Bu endişe, bireyleri çevreye karşı sorumluluk duygusu ile daha iyi bir çevre için harekete geçirebilirken; hükümetler yanında sivil toplum örgütleri gibi gönüllü kuruluşları da çevre sorunlarının çözümünü amaçlayan çevre koruma politikaları oluşturmaya yöneltmiştir. Çevre koruma çabaları içerisinde eğitim de yer almakta, eğitim aracılığıyla bireylere çevreye yönelik bilinç ve çevre koruma amaçlı davranışların kazandırılması amaçlanmaktadır (Hastuti vd., 2024). Doğa ve çevreye dair küresel anlaşmalara imza atan Türkiye, yapılan taahhüt gereği öğrencilerin erken yaşlardan itibaren çevre duyarlılığı kazanmaları için eğitimde önemli çalışmalar yapmakta ve bu kapsamda sosyal bilgiler dersine roller yüklemektedir (Şeker, 2024).

Uygarlık tarihinin sosyo-kültürel dönüşümüyle bağlantılı olarak ele alınan insan-çevre ilişkilerini (Akagündüz, 2023), geliştirmede merkezi role sahip olan eğitim, çevreye ilişkin farkındalığın artmasını sağlama (Sukma vd., 2020) yanında kişisel değerler ve normlar gibi köklü faktörleri etkileme potansiyeline sahip itici bir güç olarak kabul edilmektedir (Harring & Jagers, 2018). Okullar, çocukların çevresel bilinç ve bilgilerini geliştirme yanında çevreye karşı olumlu tutum ve davranışları teşvik edebilecek ortamlardır (Ferguson, 2008). Eğitim kurumları, okul çağındaki çocuklar için insan ve doğa arasındaki bağı güçlendirmede (Del Rey vd., 2022) ve çevre bilincini geliştirmede (Barraza, 2001) önemli roller üstlenmektedir. Çalışmalar öğrencilerin çevre koruma, çevre dostu tutum ve davranışlarının okulda iyileştiğini göstermektedir (Baierl vd., 2024; Damopolii vd., 2024; Kopnina, 2014; Li vd., 2024; Malberg Dyg & Wistoft, 2018; Pirchio vd., 2021; Soga vd., 2016; Trott, 2020). Okul öncesi eğitim erken yaşta çevre koruma konusunda farkındalık sağlarken (Ahi vd., 2024); ilkokullar küçük çocuklarda istenen çevresel değerleri ve tutumları beslemede hayati rol oynamaktadır (Gugssa, 2023). Çocukların küçük yaşlarda doğaya katılımlarının (ormanda oynama, ağaç ve çiçek yetiştirme vb.) yetişkinliklerinde çevre dostu tutum ve davranışlar sergilemelerinde etkili olduğu ortaya konulmuştur (Wells & Lekies, 2006; Williams & Chawla, 2016). Dolayısıyla çevre sorunları ile mücadele etmede, çevre konularının okul müfredatlarına dahil edilmesi (Restović & Bulic, 2024) ve bireylere küçük yaşlarda eğitimle şekillendirilmiş çevre dostu davranışlar kazandırma hayati önem taşımaktadır (Salazar vd., 2022).

Eğitim programı aracılığıyla verilen çevre eğitimi, öğrencilerin bilgilerini, becerilerini ve davranışlarını değiştirmeyi amaçlamaktadır (Carleton-Hug & Hug, 2010). Çevre sorunları karşısında çevre eğitiminin oynadığı kritik rol uzun zamandır kabul edilmektedir (Adler vd., 2016). Günümüzde çevre eğitiminin genel kabul görmüş amacı, bireylere tüm canlılar için çevreyi korumaları ve iyileştirmeleri için gerekli olan bilgileri ve becerileri sağlamaktır (Moseley vd., 2010). Çevre eğitimi, yerel ve küresel düzeylerde çevresel sorunların çözülmesine olanak sağlamak için çevre, ekonomi ve politika arasındaki karşılıklı bağımlılık konusunda farkındalığın artırılmasına katkıda bulunmaktadır (Berchin vd., 2021). Dolayısıyla çevresel sorunları çözmeye ve çevredeki bozulmayı azaltmaya yönelik bir süreç olan çevre eğitimi (Zaizay vd., 2024), son yıllarda farklı uygulamalarla eğitim sistemlerinde görülmekte, bazı ülkelerin okul müfredatlarına dahil olmakta, çeşitli öğretim kademesindeki dersler çevre temalı hale gelmekte ya da okullarda ayrı çevre programları uygulanabilmektedir (Bramwell-Lalor vd., 2024; Eames vd., 2008; Grillia & Daskolia, 2024; Hiramatsu vd., 2014; Lappa vd., 2017; Madden & Liang, 2017; Rousell & Cutter-Mackenzie-Knowles, 2020; Rushton vd., 2024; Salazar vd., 2022; Soga vd., 2016; Stanišić & Maksic, 2014).

Çevre eğitiminin kökenleri, ilk olarak ilkokullarda doğa çalışması (doğal çevrenin gözlem yoluyla anlaşılma ve takdir edilmesi), açık hava çalışmalarının teşvik edilmesi ve daha sonra koruma hareketine (türler ve doğal öneme sahip alanların korunması) kadar uzanmaktadır (McBride vd., 2013; Stevenson, 2007). Her ne kadar çevre eğitimi kavramı kullanılmasa da çevre ile ilgili çalışmaların temelinde Rousseau, Froebel, Dewey ve Montessori gibi 18 ve 19. yüzyıl düşünür, yazar ve eğitimcilerin çalışmaları önemli görülmekte ve 20. yüzyılın hemen başlarında ise çevre çalışmaları hareketleri görülmektedir (Palmer, 1998). Çevre eğitimi kavramı ise ilk defa 1948’de Paris Uluslararası Doğa ve Doğal kaynakları Koruma Birliği Konferansı’nda kullanılmış (Tilbury, 1997), 1960’larda çevrenin bozulmasına dair tehdide karşı giderek artan farkındalık çevre eğitimi alanı belirginleşmeye başlamıştır (Gough, 2013). Çevre eğitimi amacıyla uluslararası bir programın hazırlanmasına yönelik harekete geçilmesinin önerildiği 1972’deki Birleşmiş Milletler (BM) ev sahipliğinde Stockholm’de düzenlenen BM

İnsan Çevresi Konferansı da çevre eğitimini şekillendirmesi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur (Dere & Çinikaya, 2023).

1977'de UNESCO tarafından Tiflis'de düzenlenen Hükümetlerarası Çevre Eğitim Konferansı, çevre eğitimine küresel düzeyde yapısal ve amaçsal nitelik kazandırmıştır (Ünal & Dımışkı, 1999). Bu konferansta çevre eğitiminin çok iyi anlaşılması, hayat boyu öğrenme modeline dönüştürülmesi ve topluma yönelik olmasına dikkat çekilmiştir (Sert Çıbık, 2019). Tiflis Konferansı'ndaki kararlarda hangi yaşta olursa olsun bütün öğrencilere yönelik hazırlanan programlarda çevre eğitimin yer alması ve konularının formal ve informal bütün programlara dahil edilmesi üzerinde durulmuştur (Zayımoğlu Öztürk vd., 2015). Çevre eğitiminin uluslararası boyutundaki önemli dönüm noktaları arasında 1987'de hazırlanan Ortak Geleceğimiz Raporu'nda çevre bozulmasına karşı çevre eğitime roller yüklenmesi, 1992'deki BM Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda çevre eğitiminin insan kaynakların sürdürülebilirlik anlayışına uygun biçimde geliştirilebilmesinin başlıca yolu olarak görülmesi ve 1997'deki Uluslararası Çevre ve Toplum Konferansı'nda Tiflis Bildirgesi'nde çerçevesi belirlenen çevre eğitime yönelik uygulama esaslarının belirlenmesi gelmektedir (Özdemir, 2022).

Türkiye açısından çevre eğitiminin gelişimi dünyadaki gelişmelere paralel bir seyir izlemiştir. Türkiye, 1972'deki BM İnsan Çevresi Konferansı'nı takip eden 113 ülkeden birisi olmuş, konferansın yansıması olarak çevre problemleri 1973-1977 III. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda özel bir başlık altında kendisine yer bulmuştur (Teksöz, 2020). Türkiye'de çevre eğitiminin gelişiminde BM Çevre ve Kalkınma Konferansı ile başlayan sürecin tetiklemesiyle UNESCO-UNEP'in desteğiyle Çevre Müsteşarlığı'nın ev sahipliğinde 7-8 Haziran 1990 tarihlerinde Türkiye Çevre Eğitim Semineri'nin düzenlenmesi başlangıç noktası oluşturması açısından önemlidir (Soykan & Atasoy, 2012). Türkiye'de çevreye ilişkin politikaların belirlenmesinde 1998'de tamamlanan Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı da önemli olup burada "çevre için eğitim" öncelikli eylemlerden birisi kabul edilmiştir (Karataş, 2018). 1990'lı yıllarda ortaöğretimde seçmeli Çevre ve İnsan 1 dersi görülmekte (Ünal & Dımışkı, 1999), 2015 Paris Anlaşması sonrası seçmeli Çevre Eğitimi Programı hazırlanarak ders şeklinde yer almıştır (Dere & Çinikaya, 2023). 2022 – 2023 eğitim-öğretim yılında ise seçmeli Çevre Eğitimi ve İklim Değişikliği dersi gelmiştir (Demirezen & Kaya, 2022).

Türkiye'de tarihsel süreçte çevre eğitiminin ayrı bir zorunlu ya da seçmeli ders içinde öğretilmesinden ziyade bazı dersler içerisinde (hayat bilgisi, sosyal bilgiler, fen bilgisi, coğrafya, biyoloji vb.) verilmesi daha yaygın bir uygulama olmuştur (Alabaş, 2019). Bu bağlamda çevre konularının derslere dâhil edilerek çevre bilincinin artırılmasına yönelik çabalar 20. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır (Alabaş & Yınlımez Akagündüz, 2021). Bu çabalar içerisinde Osmanlı Devleti'nin son yıllarında doğal ve beşerî çevre unsurları, doğal kaynaklar, çevre ahlakı ve çevre duyarlılığının çeşitli okul derslerinde konu edilmesi (Akagündüz & Nizamoğlu, 2024; Alabaş, 2019; Boyraz, 2023; Kaya & Biçer, 2021; Türk, 2009; Yınlımez Akagündüz & Akagündüz, 2023), Cumhuriyet'in hemen başında ise öğretim programlarında çevre bilinci ile çevrenin canlı ve cansız unsurlarının yer alması önemlidir (Alabaş, 2018; Vurgun & Akaydın, 2025). Dolayısıyla çevresel kaygının formal eğitimde görülmesine yönelik bu örnekler, Türkiye'de tarihsel süreçte zorunlu bir çevre eğitimi dersi olmamasına rağmen sosyal bilgiler dersinin disiplinlerini içeren çeşitli dersler içerisinde de (tarih, coğrafya, vatandaşlık vb.) çevre konularının ele alındığını göstermektedir. Son yıllarda Türkiye'de okul öncesinden üniversiteye kadar çevre eğitime ilişkin konular çeşitli derslerin öğretim programlarında yer almaktadır.

Çevre Eğitimi ve Sosyal Bilgiler

Çevreyi anlamak ve hakkında bilgi edinmek için faydalanılan derslerden birisi olan sosyal bilgiler (Tao, 2012), temelde bireyin toplumsal ve çevresel sorunlara karşı duyarlı olmasını içeren sosyal yaşama uygun tutumlar, değerler ve normlar oluşturma potansiyelini geliştirmeyi amaçlamaktadır (Danırmala vd., 2019). Akademik bir disiplin olarak sosyal bilgiler eğitimi, öğrencilerin çevre ile ilişki ve etkileşimlerinde sürdürülebilir olduğu düşünülen beceri, değer, eylem ve tutumların öğretilmesi yoluyla öğrencilerin çevrenin farklı alanlarına ilişkin bilgilerini geliştirmektedir (Uche vd., 2023). Sosyal bilgiler dersi ile öğrencilerin çevreye dair yeni bilgiler edinmeleri, mevcut bilgilerini sistematik hale getirmeleri, doğa ve toplumun

temel kavramlarını anlama sürecinde aktarımı sağlanmaktadır (Stošić, 2017). Disiplinler arası yaklaşımla ele alınan çevre eğitimi (Phillipson-Mower & Adams, 2010) esas olarak çevrenin yararlılığı, zorlukları ve onu korumak için insanların neler yapabileceğini anlamalarını sağlamakla ilgilenmektedir (Kanene, 2016). Sosyal bilgilerin öğrencilerde derin anlayış kazandırmak için temel insan faaliyetlerini incelediği düşünüldüğünde (Noverita vd., 2021), bu dersin disiplinler arası yapısı gereği öğrencilerin iklim değişikliği gibi potansiyel olarak yaşamı değiştiren 21. yüzyıl sorunlarını ele almaları için geniş fırsatlar sunabileceği açıktır (Kumler & Vosburg-Bluem, 2014).

Sosyal bilgiler eğitimi içerisinde çevre eğitiminin etkili olduğu bir diğer alan ise sorumlu ve etkin vatandaşlığa ilişkin kazanımları içermesidir. Sosyal bilgiler öğretiminin amacı, insan davranışlarından kaynaklanan çevresel sorunların çözümüne katkıda bulunmak ve bireyin uygun vatandaşlık değerlerini teşvik etme yeteneğini geliştirmektir (Ajitoni & Gbadamosi, 2012). Bu bağlamda sosyal bilgiler müfredatının hedeflerini bireysel olmaktan ziyade vatandaşlığa ve kolektifliğe yönelik hedefler olarak düşünmek mümkündür (Hollstein & Smith, 2020). Dolayısıyla çevre eğitiminin çevreye yönelik bilinç ve çevresel konularda sorumluluk kazandırmaya yönelik amaçları, sosyal bilgiler dersinin aktif vatandaş yetiştirme amaçları ile örtüşmektedir. Diğer yandan sosyal bilgiler derslerinde çevresel konuların işe katılması öğrenenlerde çevresel kaygılar oluşturabilmekte, bir bölgenin potansiyel faydalarını belirleyebilme, sorunların sınırlılıklarını anlayabilme, sorunlara çözüm bulmak için motive olma yanında düşünce ve davranış yoluyla sorunların çözümünde aktif rol oynayabilmelerini sağlamaktadır (Atmono vd., 2017).

Sosyal bilgiler, çevresel zorlukları ele almak için gerekli becerileri geliştirmenin yanı sıra bilinçli kararlar almak ve çevreye karşı sorumlu eylemlerde bulunmak amacıyla motivasyon ve bağlılığı teşvik ederek, bireylerin çevre ve çevresel sorunlar hakkındaki bilgi ve farkındalık düzeylerinin artırılmasında da rol oynamaktadır (Kanene, 2016). Çevre eğitiminin diğer bir amacı da sadece bilgi değil aynı zamanda olumlu tutumlar gösteren ve çevreyi korumak için harekete geçen bireyler yetiştirmektir (Mróz vd., 2018). Dolayısıyla yapısı gereği problem çözme işe koştan sosyal bilgiler, giderek artan çevre sorunlarını çözmek ve sürdürülebilir kalkınmayı geliştirmek için önemli olduğu düşünülen gerekli bilgi, beceri, tutum yanında eylemlerin elde edilebileceği bir araç haline gelmektedir (Mercy Fasiku, 2021). Sosyal bilgiler dersi içerisinde çevre eğitiminin oynadığı bu roller dolayısıyla dersin öğretim programları ve programlara göre hazırlanan ders kitaplarının çevre eğitimi açısından incelenmesi, çevre eğitiminin tarihsel süreçte sosyal bilgiler dersi içerisindeki yerinin ortaya konulması açısından önemlidir.

İlkokul programları içerisinde sosyal bilgiler dersinin ortaya çıkışı ilk defa 1968 İlkokul Programı ile birlikte olmuş (Çiydem & Kaymakçı, 2021), bu programdaki sosyal bilgiler dersi ile öğrencilerin Türk demokrasisinin ilkeleri ile vatandaşların demokratik düzen içerisindeki kişisel sorumluluklarının ve Türk demokrasisinin korunmasına dair yolların kavratılmasına özel bir önem verilmiştir (Aslan, 2016). 1990 yılına gelindiğinde ilkokullara yönelik hazırlanan sosyal bilgiler dersi öğretim programında küçük düzenlemeler yapılmış, bu programın amaçlarında özellikle değer eğitimi ön planda olmuş, vatandaşlık aktarımı, bilimsellik, küreselleşme, ulus devlet yapısının güçlendirilmesi, toplumsallaşma ve demokratik devlet anlayışının güçlendirilmesine yönelik eğilimler yer almıştır (Çiydem & Kaymakçı, 2021). Ülkedeki siyasal ve politik yapıdaki olaylar ilköğretim programlarının kapsamlı olarak değerlendirilmesini gerekli kılmış ve bunun sonucunda 1998 ilköğretim programı yapılarak bu program ile sosyal bilgiler dersi bütüncül bakış açısıyla değerlendirilerek ders ilköğretim 4.5.6. ve 7. sınıflarda okutulmaya başlanmıştır (Akpınar & Kaymakçı, 2012). 1998 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı önemli bir yenilik getirmiş, önceki programda görülmeyen dersin özel amaçları bu programda yer almıştır (Çatak, 2015). 2004-2005 eğitim-öğretim yılına gelindiğinde sosyal bilgiler dersine ait yeni bir program hazırlanarak pilot olarak seçilen bölgelerde denemiştir. Bu program, 2005-2006 eğitim öğretim döneminden itibaren ise öncelikle ilköğretim ilk kademedede ve daha sonra ikinci kademedede aşamalı olarak bütün okullarda uygulanmaya başlanmıştır (Alabaş & Kamer, 2007). Aynı program, 2016 yılında yenileme ve gözden geçirmeye tabi tutulmuş ve sosyal bilgiler dersine ait taslak program hazırlanmış, bu taslak program 10.02.2017 tarihine kadar MEB tarafından askıya çıkartılmış ve geri bildirimler sonucu son hali verilen program 20 Ocak 2018 tarihinden itibaren <http://mufredat.meb.gov.tr> sayfasından paylaşılmıştır (Alabaş, 2020). Günümüzde (2025) bu programla birlikte 2024 yılında yenilenen ve kademeli olarak 2024-2025 eğitim-öğretim yılından itibaren 5. sınıf düzeyinde uygulanmaya başlanan Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı uygulanmaktadır (Aydın & Türe, 2025).

Eğitimin sisteminin vazgeçilmez aracı olan ders kitapları (Yinilmez Akagündüz, 2017), temelde “devletin yetiştirmek istediği bireyde görmeyi arzuladığı davranışların somut olarak kendisini gösterdiği, belirlenmiş öğretim programları çerçevesinde içeriği oluşturulan öğretim materyalleridir” (Alabaş, 2018:61). Ders kitapları, öğrencilere bilgi aktarma ve onların davranışlarını değiştirmede önemli bir role sahip olup (Seddighi vd., 2022) öğretmen ve öğrencilere programı aktarma, programın uygulayıcıları olan öğretmenlere rehber olma özelliği de taşımaktadır (Güzel & Şimşek, 2012). Dolayısıyla öğretim programlarındaki çevre eğitiminin yansımaları ders kitaplarından izlenebilmektedir. Öğretim programlarındaki hedeflere dikkat edilerek yazılan ders kitapları (Oral, 2021), müfredatlarla birlikte eğitim çalışmaları için önemli bir veri kaynağı olarak kabul edilmektedir (Pamuk & Pamuk, 2016). Türkiye’de ilköğretim ve ortaöğretim kademesindeki derslerin işlenmesinde Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) tarafından hazırlanan öğretim programları esastır ve bu programların uygulanmasında da öğretim materyali olarak ders kitapları belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, sosyal bilgiler dersinin çevre eğitime yüklediği anlamın belirlenmesinde öğretim programları ve ders kitaplarının incelenmesi önemlidir.

Öğretim programlarında yer alan amaçlar ve ders kitaplarındaki içerikler aynı zamanda nasıl bir birey yetiştirilmek istendiğini ortaya koymaktadır. Sürdürülebilir bir çevre eğitimi için de bireyler çevreye dair erken yaşlarda eğitim almaya başlamalıdır (Akkoy & Poyraz, 2023). Çocukların çevresel zihinsel duyarlılıkları ise çoğunlukla 9-10 yaşlarında gelişme göstermektedir (Demirkaya, 2006). Özellikle ilkokul dönemindeki bireyler, çevre farkındalığını artırıcı uygulamaların içinde bulunması gerekir (Işık Öner, 2024).

Literatür incelendiğinde Türkiye’de son yıllarda uygulanmakta olan sosyal bilgiler dersine ait öğretim programları ve ders kitaplarında çevre eğitiminin yerini farklı açılardan inceleyen (Adıyaman, 2021; Akınoğlu & Sarı, 2009; Aktaş, 2019; Aladağ & Bilen, 2024; Budak, 2008; H. Demir, 2019; Demirezen & Kaya, 2022; Kocalar & Comert, 2020; Şahin, 2021; Tanrıverdi, 2009; Turan & Koç, 2021; S. G. Yıldırım, 2023; Yılmaz, 2016; Zayimoğlu Öztürk vd., 2015) çalışmalarla karşılaşmaktadır. Çevre konularının ve çevre eğitiminin Türkiye’deki sosyal bilgiler dersi öğretim programlarında yer almasına ilişkin araştırmalar sınırlıdır. Bu araştırmalarda, 2005 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının yakın çevre, çevre koruma ve çevreye duyarlılık konularına yer verdiği (T. Öztürk & Zayimoğlu Öztürk, 2016), 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında çevre okuryazarlığı becerisinin yer aldığı, 2024 Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında ise çevre okuryazarlığı becerisinin programdan çıkartıldığı saptanmıştır (Gürler & Gürgen, 2025).

Alanyazında çevre eğitiminin 2000’li yıllardan itibaren okullarda okutulan sosyal bilgiler ders kitaplarına yansımaları araştıran çalışmalarla da karşılaşmaktadır (Çoban & Temir, 2018; Y. Demir, 2022; Duman & Tural, 2021; Evci, 2023; Karakuş & Şeyihoğlu, 2021; Karatekin, 2012; M. Özdemir & Gökçe, 2019). Bununla birlikte 1968 yılından itibaren tarihsel süreçte uygulanan sosyal bilgiler öğretim programları (1968, 1990, 1998) ve bu programlara göre hazırlanan 4. sınıf ders kitaplarında çevre eğitiminin yerine dair çalışmalara rastlanamamıştır.

Bu çalışma, 1968 yılında Türk eğitim sistemi içerisinde ilk defa yer almaya başlayan sosyal bilgiler dersine ait öğretim programı ve bu programa göre yazılan sosyal bilgiler ders kitabından başlayarak sosyal bilgiler dersi özelinde çevre eğitime yüklenen anlamın tarihsel kökenine inme yanında, tarihsel süreçte 1990, 1998, 2005 ve 2018 sosyal bilgiler dersi öğretim programları ve bu programlar esas alınarak hazırlanan 4. sınıf ders kitaplarında çevre konusunun yer alma durumunu belirlemektedir. Bu bağlamda çevre eğitiminin tarihsel boyutu, çevreye ilişkin konuların Türkiye’deki eğitim sisteminde yer alan derslerden birisi olan sosyal bilgiler dersi içerisinde yer alma durumu ile tespit edilmektedir. Ayrıca belirlenen öğretim programları ve ders kitapları içeriklerin “çevre” odaklı olarak incelenip içerik analizleri yapılarak temalarına göre sınıflandırılması yoluyla Türkiye’deki sosyal bilgiler dersi öğretim programları ve 4. sınıf ders kitaplarında çevre eğitiminde benimsenen konu seçimi de ortaya konulmaktadır. Çocuğun sosyal bilgiler dersiyle ilk defa karşılaşması ilkokul dördüncü sınıfta olduğu için sosyal bilgiler ders kitaplarının çocukta çevreye yönelik sunduğu içeriklerin belirlenmesi “çocuk ve çevre” algısının ortaya konulması açısından da önemlidir. Türkiye’de tarihsel süreçte sosyal bilgiler dersi öğretim programları ve bu programlara göre hazırlanmış ve okullarda okutulmuş 4. sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarının “çevre” fikrini nasıl temsil ettiği ve çevreye ilişkin bu temsillerin zaman içinde değişip değişmediği konusu daha önceki çalışmalarda ön plana çıkarılmamıştır. Dolayısıyla bu çalışma, literatürdeki boşluğu doldurması ve sosyal bilgiler dersinde çevre eğitiminin yönelimini göstermesi bakımından önemlidir.

Ayrıca gelecekte çevre eğitimi ve bu bağlamdaki sürdürülebilir kalkınma, iklim değişimi, çevre sorunları vb. konuların sosyal bilgiler dersi ile ilişkisini ortaya koyan teorik ve uygulamalı araştırmalar için, bu çalışmanın katkı sağlaması beklenmektedir. Bütün bunlardan hareketle, bu çalışma 1968, 1990, 1998, 2005 ve 2018 yıllarına ait sosyal bilgiler dersi öğretim programları ve bu programlara göre hazırlanmış amaçlı örneklem yaklaşımıyla seçilen ders kitaplarında çevre eğitiminin yerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda araştırmanın problemi; “sosyal bilgiler dersine ait öğretim programları (1968, 1990, 1998, 2005, 2018) ve bu öğretim programları esas alınarak hazırlanan sosyal bilgiler 4. sınıf ders kitaplarında çevre eğitiminin yeri nedir” şeklinde ifade edilmiştir. Bu amaç doğrultusunda iki araştırma sorusu oluşturulmuştur:

1. 1968, 1990, 1998, 2005 ve 2018 sosyal bilgiler dersi öğretim programlarının amaç ve açıklama ifadelerinde çevre eğitiminin ele alınma durumu nedir?
2. 1968, 1990, 1998, 2005 ve 2018 sosyal bilgiler dersi programlarına göre hazırlanan dördüncü sınıf ders kitaplarında çevre eğitiminin yer alma durumu nedir?

YÖNTEM

Sosyal bilgiler dersine ait öğretim programları ve ders kitaplarında çevre eğitiminin yerinin ortaya konulmasının amaçlandığı bu çalışma nitel bir yaklaşımla doküman analizi yöntemiyle yürütülmüştür. Doküman analizi, yazılı dokümanların içeriğini özenli ve sistematik bir şekilde analiz etmek için kullanılan nitel araştırma yöntemidir (Wach & Ward, 2013). Doküman analizi yöntemiyle bir olgu ile ilgili temaları ortaya çıkarmak için kodlama ve kategori oluşturma işlemi gerçekleştirilmektedir (Bowen, 2009). Doküman analizi yöntemiyle eğitim programları, dersin içeriği, eğitimin etkililiği ve eğitim uygulamaları çeşitli açılardan araştırılmaktadır (Sak vd., 2021). Bu yöntemde basılı ve elektronik belgelerin incelemesi ve değerlendirilmesi yapılmaktadır (Kıral, 2020). Kasıtlı veya kasıtsız olarak bir olayın birinci elden anlatımını içermeleri dolayısıyla birincil veri kaynağı olarak kabul edilen dokümanlar (Cohen & Manion, 1994), yazılı kayıtlar, fiziksel izler, görsel veriler ve eserlerden oluşmaktadır (Merriam, 2009). Doküman analizinde kitaplar, gazete makaleleri, akademik dergi makaleleri ve kurumsal raporlar dahil olmak üzere çeşitli doküman türleri analiz edilmektedir (Morgan, 2022).

Verilerin Toplanması

Araştırmanın verileri, sosyal bilgiler dersinin ilköğretimde ilk defa uygulanan öğretim programı olan 1968 programından başlayarak 1990, 1998, 2005 ve 2018 yıllarında uygulanan halleri ve amaçlı örneklem yaklaşımıyla belirlenen ve bu programlara göre yazılmış ders kitaplarından seçilmiştir. Ders kitaplarındaki veriler ilkököl dördüncü sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarından elde edilmiştir. Ders kitaplarında dördüncü sınıf seviyesinin seçilmesinde, sosyal bilgiler ders kitaplarının çocukları çevre eğitimi konusunda nasıl etkileyebileceğini ortaya koymak için öğrencilerin sosyal bilgiler konularıyla ilk defa ve doğrudan bu sınıf kademesinde karşılaşmaları esas alınmıştır. Ders kitapları incelenirken metinler çevre eğitiminin unsurları dikkate alınarak dokümanlarda doğrudan yer verilme durumuna göre incelenmiş, soru ve görseller incelemeye tabi tutulmamıştır.

Veri Kaynağı

Araştırmada öğretim programları ve ders kitapları birincil kaynak olarak kullanılmıştır. Çalışmanın veri kaynaklarından ilki MEB Talim Terbiye Kurulu (TTK) tarafından onaylanan 1968, 1990, 1998, 2005 ve 2018 tarihli sosyal bilgiler dersine ait öğretim programlarından oluşturmaktadır. Araştırmanın bir diğer veri seti ise bu programlar esas alınarak hazırlanmış ve TTK onayından geçen 4. sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarıdır. Araştırmanın veri kaynağını oluşturan öğretim programları ve ders kitapları Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Araştırmada İncelenen Öğretim Programları ve Ders Kitapları

Program Adı ve Yılı	Kitap Adı ve Yılı	Kitap Yazarı	Kitap Yayınevi
Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı (1968 İlkokul Programı), 1968 (MEB, 1968)	İlkokullar için Sosyal Bilgiler Sınıf:4, 1974, (Kitap 1) (Sanır vd., 1974)	Ferruh Sanır, Tarık Asal, Niyazi Akşit	MEB Devlet Kitapları
Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı, 1990 (MEB, 1990b)	İlkokullar için Sosyal Bilgiler 4, 1990 (Kitap 2) (MEB, 1990a)	Komisyon	MEB Devlet Kitapları
İlköğretim Okulu Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı, 1998 (MEB, 1998)	İlköğretim Sosyal Bilgiler 4, 1999 (Kitap 3) (Şenünver vd., 1999)	Güler Şenünver, Dr. Ezdihar Karabulut, H. Samim Kesim, Rifat Turgut, Nesime Ercan, Mustafa Küçükbaycani, Hasan Uslu, Aliye Akay	MEB Devlet Kitapları
Sosyal Bilgiler 4.-5. Sınıf Programı, 2005 (MEB, 2005)	İlköğretim Sosyal Bilgiler 4 Ders Kitabı, 2005 (Kitap 4) (Tekerek vd., 2005)	Meltem Tekerek, Niyazi Kaya, Melek Derya Alıç, Bekir Yılbat, Tuğrul Yıldırım, Miyase Koyuncu, Kadir Ulusoy	MEB Devlet Kitapları
İlkokul ve Ortaokul Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı, 2018 (MEB, 2018)	İlkokul Sosyal Bilgiler 4 Ders Kitabı, 2018 (Kitap 5) (Tüysüz, 2018)	Sami Tüysüz	Tuna Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş.

Tablo 1’de görülen dokümanların analiz sürecinde sırasıyla “dokümanlara erişim, orijinallik kontrolü, dokümanları anlayabilme, verileri analiz etme ve verileri kullanabilme” aşamaları (Forster, 1995’ten aktaran Yıldırım & Şimşek, 2021) takip edilmiş ve her bir basamakta yapılanlar Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Doküman İnceleme Aşamaları ve Yapılanlar

Aşama	Yapılanlar
Dokümanlara ulaşma	İncelenecek dokümanların tarih aralığı ve doküman türleri, sosyal bilgiler dersi öğretim programları ve bu programlardan her birine göre yazılmış 4. sınıf sosyal bilgiler ders kitapları olarak belirlenmiştir.
Özgünlüğün kontrol edilmesi	Öğretim programları ve ders kitaplarının özgün haline ulaşmak için MEB Talim ve Terbiye Kurulu’nun web sitesi ve Ankara’daki kütüphanesinden faydalanılmış, bunun yanında Ankara Milli Kütüphane ve İstanbul Beyazıt Kütüphanesi’nden dokümanlara ulaşılmıştır.
Dokümanları anlama	Verilerin analizi öncesi bütün dokümanların genel bir okuması satır satır yapılmıştır.
Veriyi analiz etme	Aşağıda veri analizi kısmında ayrıntılı açıklanmıştır.
Veriyi kullanma	İncelenen dokümanlar TTK tarafından onaylanmış öğretim programları ve ders kitaplarından oluştuğu için elde edilen verinin çalışmada kullanılması etik sakınca içermemektedir. Ayrıca elde edilen veriler üzerinde yapılan analizlerin sonuçları tablo ve grafikler halinde sunulmuş ve yorumlanmıştır.

Verilerin Analizi

Dokümanların analizinde betimsel analiz ve içerik analizi yaklaşımları kullanılmıştır. Betimsel analizde, temalar şeklinde düzenlenen veriler doğrudan yapılan alıntılarla zenginleştirilmekte; içerik analizinde ise veri ve temalar belirli kavramlar etrafında bir araya getirilip düzenlenmektedir (Gürbüz & Şahin, 2018). İçerik analizinde “veri kodlama, temaları bulma, kodlar ve temaları düzenlenme ve bulguları tanımlayıp yorumlama” aşamaları izlenmiştir (Yıldırım & Şimşek, 2021). Veri analizi sürecinde kullanılmak üzere öncelikle, çevre eğitiminin ilgilendiği ana temaları (çevreye dair bilgi, bilinç, tutum, beceri kazanma ve bunları çevre sorunlarının çözümünde kullanma) da içerecek şekilde çevre eğitimi ile ilişkili kodları ve kodlardan hareketle temaları belirlemek, kodları temsil eden örnek cümleleri yazmak ve frekansları göstermek üzere bir doküman analizi formu oluşturulmuştur. Verilerin kodlanması aşamasında araştırmacılar tarafından dokümanlar incelenmiş çevre eğitimi temsil eden metinler belirlenmiştir. Sonrasında bu metinlerden çevre eğitimiyle ilgili içerikler kodlanmıştır. Kodlar dokümanlardan örnek cümlelerle birlikte doküman analizi formuna kaydedilmiştir. Belirlenen kod listelerinin benzerlik ve farklılıkları araştırmacılar tarafından tartışılmış ve birbiriyle ilişkili olan kodlar bir araya

getirildikten sonra aralarında ortak yönler bulunup temalar oluşturularak doküman analizi formuna işlenmiştir. Devamında da tematik kodlamalar kategorik hale getirilerek düzenlenmiştir. Kategori, metnin temel yapılarının ana gruplandırmasıdır (Cohen vd., 2007). Bu bağlamda tümevarımsal bir yaklaşımla kodların ortak paydaları olarak belirlenen temalar “kategori” şeklinde düzenlenerek sunulmuştur. Araştırmanın dokümanlarını oluşturan öğretim programlarının amaçları ve 4. sınıf ders kitapları çevre eğitimi açısından içerik analizine tabi tutularak kodlar ve temalar elde edilmiştir. Analiz edilen verilerden grafikler ve tablolar oluşturulmuştur. Bu grafiklerde temalar “kategori”, tablolarda ise her bir kod “vurgulanan kavram” şeklinde düzenlenerek sunulmuştur. Dokümanlardan doğrudan alıntılar yapılarak programlar ve ders kitaplarından elde edilen veriler okuyucuya aktarılmıştır. Bulguların yorumlanması aşamasında, belirlenen temalara göre veriler betimlenmiş ve yorumlar yapılmıştır.

Geçerlik ve Güvenirlik

Nitel araştırmalarda geçerlik yerine inandırıcılık ve aktarılabilirlik kavramları kullanılmaktadır (Miles & Huberman, 1994). İnandırıcılığı sağlamak amacıyla uzun süreli etkileşime, derinlik odaklı veri toplamaya, çeşitlemeye, uzman incelemesine ve katılımcı teyidini sağlayacak stratejiler kullanılabilir (Yıldırım & Şimşek, 2021). Aktarılabilirlik için zengin ve ayrıntılı açıklama gereklidir (Creswell, 2007). Çalışmada inandırıcılık için verilerin derinlik odaklı toplanması, uzman incelemesi ve ayrıntılı betimlemeye dayalı veri sunumu yaklaşımları kullanılmıştır. Derinlik odaklı veri toplama aşamasında elde edilen veriler birbirleriyle karşılaştırılmış ve yorumlanmıştır. Toplanan veriler araştırmacılar tarafından birlikte incelenmiştir. Ayrıntılı betimleme için dokümanlardaki ifadelerden doğrudan alıntılar yapılarak ham verilere yer verilerek suretiyle elde edilen veriye mümkün olduğunca sadık kalınarak okuyucuya aktarılmıştır. Bu aktarım sürecinde dokümanlardan yapılan alıntılarda noktalama, imla, büyük harf yazımı ve koyu karakterde yazılması gibi konularda değişiklik yapılmadan aynen yazılmaya dikkat edilmiştir.

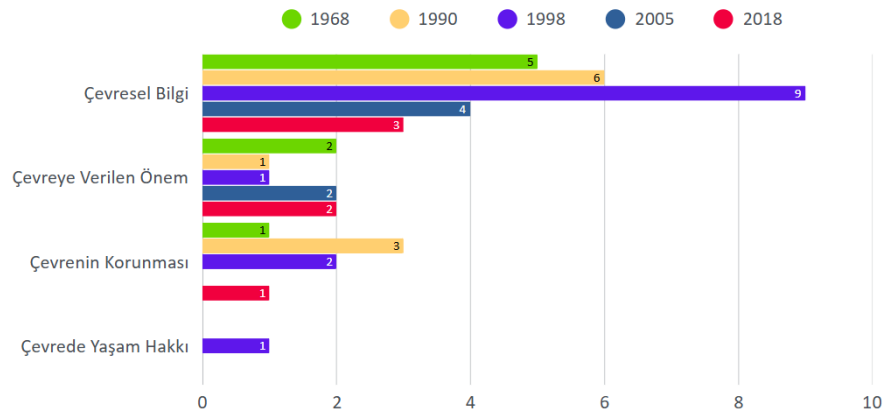
Nitel araştırmaların tutarlılığı çalışmada verilerin benzer biçimde toplanması ile teyit edilebilirliği de araştırmacı konumunun toplanmış olan verileri etkilememesi ve verilerin saklanmasıyla mümkün olur (Yıldırım & Şimşek, 2021). Araştırma tutarlılığını sağlamak amacıyla veriler benzer şekilde toplanmış ve veri setini oluşturan dokümanlar tekrar tekrar incelenebilmesi için kütüphanelerden kayıt altına alınmıştır.

BULGULAR

Araştırma bulguları, sosyal bilgiler dersi (1) öğretim programlarının amaçlarında çevre, (2) öğretim programlarının açıklamalarında çevre ve (3) dördüncü sınıf ders kitaplarında çevre başlıkları altında verilmiştir.

Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programlarının Amaçlarında Çevre

Öğretim programlarının içerikleri çevre eğitimi açısından analiz edilmiş, her bir programda dersin amaçlarında çevre eğitiminin yeri Grafik 1’de sunulmuştur.

Grafik 1. Yıllara Göre Sosyal Bilgiler Dersinin Amaçlarında Çevre Eğitimi

Grafik 1'e göre incelenen sosyal bilgiler dersi öğretim programlarının amaç ifadelerinde çevre eğitime yer verildiği görülmektedir. 1968 İlkokul Programı'nda sosyal bilgiler dersinin amaçlarından 8'i, 1990 yılına ait programdaki amaçlardan 10'u, 1998 İlköğretim Okulu Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nda yer alan amaçlardan 13'ü, 2005 ve 2018 programlarında yer alan Genel Amaçlar içerisinde ise 6'sı çevre eğitimi içeriklidir. Programların amaç ifadelerinin analizi sonucunda dört kategori belirlenmiştir: Çevresel bilgi, çevreye verilen önem, çevrenin korunması ve çevrede yaşam hakkı. Bu kategorilerde çevreye yönelik vurgulanan kavramlar Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Sosyal Bilgiler Dersinin Amaçlarında Çevreye Yönelik Vurgulanan Kavramlar

	Çevresel Bilgi	Çevreye Verilen Önem	Çevrenin Korunması	Çevrede Yaşam Hakkı
1968	Coğrafi konum, Plan, kroki, harita okuma ve kullanma, Üretim, tüketim, dağıtım ve çevre ilişkisi, Yakın çevredeki coğrafi olaylar, İnsanın yaşamsal ihtiyaçları bağlamında çevre ile etkileşimi	İnsan-çevre etkileşiminde çevrenin önemi, Turizm faaliyetleri ve çevre etkileşimi	Yakın çevrenin ekonomik değerleri ile milli kaynakların korunması	-
1990	Yakın ve uzak çevreyi tanıma, Plan, kroki, harita okuma ve kullanma, İnsan çevre etkileşimi, Coğrafi olayların bilgisi, Üretim, tüketim ve dağıtım ve çevre ilişkisi, İnsanın yaşam biçimi ve ekonomi ilişkisi	Turizm faaliyetleri ve çevre etkileşimi	Tarihi çevre unsurlarının korunması, Çevre korumasının önemi ve sürdürülebilirlik, Yakın çevrenin ekonomik değerleri ile milli kaynakların korunması,	-
1998	Coğrafi konum, Yakın ve uzak çevreyi tanıma, Türklerin yaşadığı çevreyi tanıma, Tarihi çevre unsurlarını bilme, Plan, kroki, grafik, harita bilgisi ve kullanabilme, Üretim, tüketim, dağıtım ve çevreyle ilişkisi, Ekonomik çevre unsurları, İnsan-coğrafi çevre etkileşimi, Geçmişte insan-çevre ilişkisi	Turizm faaliyetleri ve çevre etkileşimi	Günümüz ve gelecek için çevre koruma, Yakın çevrenin ekonomik değerleri ile milli kaynakların korunması	Temel insan hakkı olarak yaşanabilir çevre
2005	Çevreyi tanıma ve İnsan çevre etkileşimi, Ekonomik faaliyetler, Çevresel tarih unsurları, Mekân-insan ilişkisi	Toplumsal sorunların çözümünde görüş belirtme, Ülke ve Dünyayı ilgilendiren konularda farkındalık		-
2018	Çevreyi tanıma, İnsan-çevre etkileşimi Mekân algılama becerisi	Toplumsal sorunların çözümünde görüş belirtme, Ülke ve Dünyayı ilgilendiren konularda farkındalık	Çevre bilincini artırmaya ve çevre korumaya yönelik tutumları güçlendirme	-

Sosyal bilgiler dersi öğretim programlarının amaç ifadelerinde ortaya çıkan ilk kategori çevresel bilgi kategorisidir. Bu kategorideki amaçlar diğerlerine göre daha fazladır. Amaçların bazıları doğrudan çevre eğitimiyle ilişkili iken bazıları da dolaylı olarak çevre eğitiminin amaçları ile bağlantılıdır. Örneğin çocuğun içinde yaşadığı doğal çevreyi mekân olarak tanıması, doğal

çevrede meydana gelen coğrafi olayları bilme doğrudan çevre eğitimiyle ilişkili iken; günlük hayatta karşılaştığı ekonomik olayları anlamlandırmada çevreyi işe katma dolaylı olarak çevre eğitiminin amaçları ile bağlantılıdır.

Çevresel bilgi kategorisinde yer alan amaçlar incelendiğinde öğrencilerin bilgi edineceği konular olarak coğrafi konum, üretim, tüketim, dağıtım ve çevreyle ilişkisi, coğrafi olaylar, yakın ve uzak çevreyi tanıma, coğrafi özellikler, plan, kroki, harita, insan-çevre etkileşimi, tarihi çevre ve mekân-insan ilişkisinin bilgisi gelmektedir. Bu amaç ifadelerine örnek olarak 1968 programında plan, kroki ve harita bilgisinin kazanılması “*Gerekli plan, kroki ve harita bilgileri kazanarak onlardan yararlanabilir hale gelirler.*” cümlesiyle ifade edilmiştir. Öğrencilerin coğrafi olaylar hakkında bilgi sahibi olması 1968 programında, “*Sık sık görüp temasta bulundukları coğrafya olayların sebeplerini araştırmayı ve bu olaylar arasındaki bağıllık ve ilişkileri bulup çıkarmayı öğrenirler.*” şeklinde bir amaç cümlesi ile yer alırken; 1990 programında coğrafi olaylar bilgisinin öğrenilmesiyle ilgili “*Öğrenciler, coğrafya olaylarının sebeplerini araştırmayı ve bu olaylar arasındaki bağıllık ve ilişkileri bulup çıkarmayı öğrenirler.*” şeklinde bir amaca yer verilmiştir. 1998 programında ise Türklerin yaşadığı yerler ve coğrafi özelliklerinin bilinmesine ilişkin “*Öğrenciler, Türklerin yaşadığı diğer ülkelerin ve bölgelerin coğrafi özelliklerini öğrenerek, Türklerin geniş bir alanda yaşayan büyük bir millet olduğunu kavrarlar.*” şeklinde bir amaç cümlesi görülmektedir.

Çevresel bilgi kategorisindeki amaçlarda insanın çevreyle kurduğu ilişki bağlamında öğrencilerin çevreyi tanımaları, çevrede meydana gelen coğrafi olayları ve ekonomik etkinlikleri bilmelerine dair bir vurgu da görülmektedir. Çevreyi tanıma vurgusu hem yakın (yaşanılan) çevre hem de uzak çevreyi tanıma olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda 1968 programında öğrencilerin “çevrelerini ve yurdu tanıması”, 1990 programında “çevrelerini ve ülkeleri tanıması” ve 1998 programında “Türkiye’nin yakın ve uzak komşu ülkeleri ile diğer dünya ülkeleri arasındaki ilişkileri hakkında genel bilgi kazanması” amaç olarak yer almıştır. Ayrıca 1998 programında öğrencilerin “Türklerin yaşadığı diğer ülkelerin ve bölgelerin coğrafi özelliklerini” öğrenmesi de amaç olarak belirlenmiştir. 2005 ve 2018 programlarındaki amaçlarda ise öğrencinin yaşadığı çevreyi ve dünyayı coğrafi özellikler açısından tanımasına yer verilmiştir.

Çevresel bilgi kategorisindeki çevrede gerçekleşen ekonomik faaliyetlerin insan ile ilişkisini bilmeye/öğrenmeye dair amaçlarda ise üretim, tüketim ve dağıtım ile ilgili temel bilgilerin öğrenilmesi, ekonomik faaliyetler ve insanın geçinme yollarından birisi olarak çevreden faydalanmasına vurgu yapılmıştır. 1990 programında yer alan “Öğrenciler, insanların birbirleriyle ve çevreleriyle etkileşimini ve insan topluluklarının yaşam biçimlerini ve geçim kaynaklarını incelerler. Bu sayede, ülkenin ekonomik kalkınmasına dair bilgi sahibi ve etkili vatandaşlar olurlar.” şeklindeki amaç ifadesi, özellikle çevre ve sosyal bilgiler öğretiminin amaçları arasında yer alan vatandaş yetiştirme konusuyla ilişkilidir. 2005 programında yer alan “*Yaşadığı çevrenin ve dünyanın coğrafi özelliklerini tanıyarak, insanlar ile doğal çevre arasındaki etkileşimi açıklar.*” amaç ifadesi ile insan ve doğal çevre arasındaki etkileşime vurgu yapılarak öğrencilerin coğrafi bilgi ile çevre etkileşimini anlamaları ve çevresel bilgilerini artırmaları hedeflenmiştir.

Çevreye verilen önem kategorisinde gruplandırılan amaç ifadelerinde 1968, 1990 ve 1998 programlarında “insan-çevre etkileşiminde çevrenin önemi, turizm faaliyetleri ve çevre etkileşimi” kavramları yer almaktadır. İnsan-çevre etkileşimi 1968 programında “*insanların birbirleriyle ve coğrafi çevreleriyle karşılıklı etkilerinin incelenmesi*” şeklinde amaç olarak belirlenmiştir. Böylece insanın yaşadığı çevrede sadece insanlarla değil coğrafi çevre unsurları ile de karşılıklı etkileşim halinde olduğu sosyal bilgiler dersi ile ilk defa tanışan ilkökul öğrencilerine sunulmuştur. 1968, 1990 ve 1998 programlarında insan çevre etkileşiminin yönü çevrenin ekonomik değer olarak ele alınmasıyla ilişkili olarak da kabul edilmiştir. 1968 programında “*Turizmin anlamını, özellikle bizim yurdumuz için önemini kavrarlar.*” amaç cümlesi ile görülen bu insan-çevre etkileşimi, 1990 ve 1998 programlarında da benzer amaç cümlesi ile yer almıştır. Böylece her üç programda da çevre ve çevresel unsurlara bağlı olarak gerçekleşen turizm faaliyetleri bağlamında insanın çevreye vermesi gereken önem, kendi ülkesindeki turizm ile ilişkilendirilerek insan-çevre etkileşiminde çevre ekonomik değer olarak görülmüştür.

2005 ve 2018 programlarında çevreye verilen önem kategorisinde gruplandırılan amaç ifadelerinde, “toplumsal sorunların çözümünde görüş belirtme” ve “ülke ve Dünyayı ilgilendiren konularda farkındalık” kavramları vurgulanmaktadır. 2005 programında çevreye verilen önem ile ilişkili amaçlar “*Katılımın önemine inanır, kişisel ve toplumsal sorunların çözümü için*

kendine özgü görüşler ileri sürer.” ve “İnsanlığın bir parçası olduğu bilincini taşıyarak, ülkesini ve dünyayı ilgilendiren konulara duyarlılık gösterir.” şeklindedir. 2018 programında bu amaç ifadelerinde bazı değişiklikler yapılarak *“Katılımın önemine inanmaları, kişisel ve toplumsal sorunların çözümü için görüşler belirtmeleri”* ve *“Ülkesini ve dünyayı ilgilendiren konulara duyarlılık göstermeleri”* ifadesiyle programda yer verilmiştir. 2005 ve 2018 programlarındaki bu amaçlar çevreye verilen önemin toplumsal sorunlar yanında hem ülkeyi hem de bütün Dünyayı ilgilendiren konular hakkında duyarlılık kazanma şeklinde sosyal bilgiler dersi öğretim programlarında yer aldığını göstermektedir. Her ne kadar bu amaç ifadelerinde doğrudan çevre kavramı geçmese de kişisel ve toplumsal sorunlar ile ülke ve dünyayı ilgilendiren konuların belki de en önemlisini çevre sorunları ve konuları oluşturmaktadır. Bu açıdan çevre eğitimiyle dolaylı olarak ilişkili kabul edilebilecek bu amaç ifadeleri öğrencilerin çevreye yönelik sorunların çözümünde harekete geçmelerine yönelik imkân sağlayabilecek niteliktedir. 2005 programında diğer programlardan farklı olarak *“insanlığın bir parçası olduğu bilincini taşıyarak”* ifadesi ise çocukların sadece ülkesi için değil tüm insanlık için çevresel sorunları da içeren konular hakkında harekete geçmeleri sürdürülebilir çevre eğitimi açısından da dikkate değer bir özelliktir.

Amaçların gruplandırıldığı bir diğer kategori olan çevrenin korunması kategorisi, 1968, 1990, 1998 ve 2018 programlarında görülmektedir. Bu bağlamda amaç ifadeleri incelendiğinde 1968, 1990 ve 1998 programlarında yakın çevrenin ekonomik değerleri ile millî kaynakların korunması; 1990 programında tarihi çevre unsurlarının korunması ile çevre korumasının önemi ve sürdürülebilirlik; 1998 programında günümüz ve gelecek için çevre koruma; 2018 programında ise çevre bilincini artırmaya ve çevre korumaya yönelik tutumları güçlendirme kavramlarının kullanıldığı görülmektedir.

Programlardaki bazı amaç ifadelerinde doğrudan “koruma” ifadesi yer almıştır. 1968 programında öğrencinin yakın çevrenin ekonomik değerleri ile millî kaynakları tanıyıp koruması amaç olarak belirlenmiştir. 1990 programındaki bir amaç cümlesinde *“Öğrenciler, çevre korumasının günümüzde ve gelecekteki yıllar için neden önemli olduğunu anlarlar.”* denilmiş; bu ifade 1998 programında da korunarak çevre eğitiminin vurguladığı sürdürülebilirlik ile ilişki kurulmuştur. 2018 programındaki amaçlarda, *“Doğal çevrenin ve kaynakların sınırlılığının farkına varıp çevre duyarlılığı içerisinde doğal kaynakları korumaya çalışmaları ve sürdürülebilir bir çevre anlayışına sahip olmaları”* maddesine yer verilmiştir. Bu madde ile öğrencilerin çevre koruma davranışı kazanmalarına duyulan ihtiyaç, doğal çevre ve kaynakların sınırlılığı bağlamında ele alınarak çevre duyarlılığına bağlı koruma ve sürdürülebilir bir çevre bir anlayışı yer almıştır. Bu amaç ifadelerinde çevre ve doğal çevre kavramlarının kullanılması çevre koruma davranışının çevrenin canlı ve cansız bütün unsurları ile değerlendirilebileceğini de düşündürmektedir.

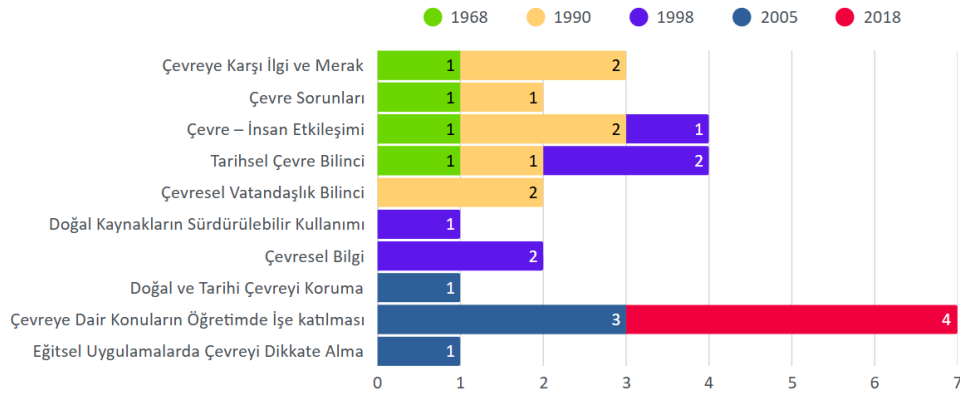
Programlarda çevrenin korunmasının bir diğer boyutunu da çevre eğitiminin konularından birisi olan çevrenin ekonomik değer ve millî kaynak olarak görülmesi oluşturmaktadır. Bu bağlamda 1968 programında *“Yakın çevrenin ekonomik değerleri ile millî kaynaklarımızı tanıyıp bunları korumanın bir ödev olduğunu kavrarlar.”* şeklinde bir amaç cümlesi; 1990 programında *“Öğrenciler, yakın çevrenin ekonomik değerlerini ve ülkenin millî kaynaklarını tanıyıp bunların korunmasının bir vatandaşlık görevi olduğunu anlarlar.”* ifadesi ve 1998 programında *“Öğrenciler, yakın çevrenin ekonomik değerlerini ve millî kaynaklarımızı tanıyarak bunları korumanın bir ödev olduğunu kavrarlar.”* cümlesi yer almıştır. Böylece etkin vatandaşlığın bir boyutunu oluşturan çevre koruma, 1968 ve 1998 programlarında çevre unsurlarını da barındıran ekonomik ve millî değerlere ilişkin ödev temelli bir koruma anlayışı çerçevesinde, 1990 programında ise vatandaşlık görevi düşüncesi bağlamında değerlendirilmiştir. Ayrıca 1990 programında *“Öğrenciler, çevrelerindeki eski ve yeni sanat eserleri, kültürel değerler, müzeler ve anıtlar gibi millî mirasları tanıyıp. Bu değerlerin korunmasının önemini öğrenirler.”* amaç ifadesine de yer verilerek çevrenin bir boyutunu oluşturan tarihi çevre konusu koruma ile ilişkili olarak ele alınmıştır. Bütün bu amaç ifadeleri doğrudan çevresel kaygıların sosyal bilgiler dersi öğretim programlarına yansıdığını, sosyal bilgiler dersinin çevre koruma yönünde bir sorumluluğu öğrenciye hissettirdiğini ve çevre eğitiminin çevreye yönelik tutum ve davranış geliştirme amacına yer verdiğini göstermektedir.

Programların amaç ifadelerinde çevre eğitimiyle ilgili ortaya çıkan son kategori çevrede yaşam hakkıdır. Bu kategori sadece 1998 programında yer almıştır. Bu bağlamda 1998 programında *“Öğrenciler, yaşanabilir bir çevrenin temel bir insan hakkı olduğunu kavrarlar”* şeklinde bir amaca yer verilmiştir. Bu amaç ifadesi, temel insan hakkı olarak yaşanabilir çevreye vurgu yapmak yanında “yaşanabilir çevre” kavramını da sosyal bilgiler dersi amaçları arasına katmıştır. Böylece yaşanabilir çevrenin oluşturulmasının insanlığın önündeki en önemli sorunlardan biri olduğu ve bu konuda farkındalığın sağlanmasının sosyal

bilgiler dersi aracılığıyla yapılması, 1998 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının çevre eğitimi ele almasında öne çıkan konulardan birisidir.

Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının Açıklamalarında Çevre

Sosyal bilgiler dersinde dikkat edilmesi gerekenlerle ilgili olarak 1968 ve 1990 tarihli öğretim programlarında “Açıklamalar”; 1998 ve 2005 programlarında “Programın Uygulanması ile İlgili Açıklamalar” ve 2018 programında ise “Programın Uygulanmasında Dikkat Edilecek Hususlar” başlıkları altında açıklamalara yer verilmiştir. 1968 programında 31, 1990 programında 32, 1998 programında 43, 2005 programında 14 ve 2018 programında 10 adet açıklamaya bulunmaktadır. Bu açıklamalar incelendiğinde çevre eğitimiyle doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkilendirilebilecek maddelere rastlanmıştır. Açıklama maddelerinin çevre eğitimi açısından analizi Grafik 2’de sunulmuştur.

Grafik 2. Yıllara göre sosyal bilgiler dersi açıklamalarında çevre eğitimi

Grafik 2’ye göre programların açıklama ifadelerinde 1968 programında 4, 1990 programında 8, 1998 programında 6, 2005 programında 5 ve 2018 programında 4 madde çevre eğitimiyle ilişkilidir.

1968 programındaki açıklama ifadelerinde çevre eğitimi, öğrencilerin yaşadıkları çevreden haberdar olmaları ve çevrede insan eliyle yapılan değişimlerin insana etkileri bağlamında ele alınmıştır. Bunun yanında çevreye zarar veren davranışlar, öğrencinin yaş düzeyi de göz önüne alınarak “ağaçlara ve çiçeklere zarar verme” şeklindeki somut bir örnek ile ifade edilmiştir. Çevreye zarar veren bu tür davranışların sonucu da açıkça belirtilerek çevre duyarlılığının oluşmasına çalışılmıştır. Ayrıca tarihsel çevre bilinci de özellikle cansız çevre unsurlarının öğrenciler tarafından bilinmesi bağlamında yer almıştır.

1968 programındaki açıklama ifadelerinde çevreye karşı ilgi ve merak ile insan-çevre etkileşimi kategorisinde yer alan maddelerde, çevrenin farkında oluş, çevreye karşı insanın sorumlulukları dikkat çekmektedir. Çevrenin farkında oluş yakın ve uzak çevre incelemeleri, çevreye karşı ilgi ve merak ile cansız yaşam ortamı olarak çevredeki değişim ve insana etkisi bağlamında ele alınmıştır. İnsanoğlunun çevreye karşı sorumlulukları içerisinde insanın çevreye zarar verici davranışları örneklenilerek doğal çevreyi koruma bilinci yer almıştır. Bu bağlamda vatandaşlık konularının hayatla ilişkisinin kurulmasında öğretmenin “okulda herkesin yararlanması için yetiştirilen ağaçlara ve çiçeklere zarar veren bir öğrencinin davranışını örnek alarak, bu tür zararların herkese zarar verdiğini” vurgulaması istenmiştir. Vatandaş sorumluluklarında çevre duyarlılığının işe katılmasını çağrıştıran bu vurgulama, çevresel vatandaşlık davranışı sergilemeyi de akla getirmektedir.

Çevredeki değişim aynı zamanda çevre-insan etkileşimi, canlı ve cansız yaşam ortamı olarak çevrede zaman içinde meydana gelen değişimlerin insana etkisi bağlamında ele alınmıştır. Bu konuda 1968 programındaki açıklama ifadelerinde öğretmenin yapması gerekenler “bulundukları şehirde, mahallelerinde yapılan dükkânlar, mağazalar, evler, çeşmeler gibi altyapı ve üst yapı

çalışmalarının nasıl bir yaşam tarzı değişikliği getirdiğini öğrencilere göstermelidir. Bu sayede, öğrencilerin günümüz ile geçmiş arasındaki farkları anlamaları ve zaman içinde yaşanan değişimleri kavramaları sağlanabilir.” cümleleriyle ifade edilmiştir. Aynı programda sonraki maddelerde geçmişin öğrenciye sunumunda çevre bilinciyle de ilişkilendirme yapılabilecek şekilde tarihsel çevre unsurlarına yer vermenin gerekliliği, “*Öğretmen, geçmiş hakkında konuşurken öğrencilere o dönemde kullanılan eşyaları, araçları, surları, kaleleri, camileri, çeşmeleri, köprüleri, evleri, kitaplıkları vb. yerleri veya bunların resimlerini göstererek incelemelerini sağlamalıdır.*” şeklinde vurgu yapılmıştır.

1990 programındaki açıklamalarda geçen “*Ancak sadece tarihi eserler değil, günümüzde sorun haline gelen denizlerimizin, doğamızın ve şehirlerimizin cadde ve sokaklarının kirlenmesi konusuna da dikkat çekilmeli ve bunların her zaman temiz ve bakımlı tutulması gerektiği vurgulanmalıdır.*” ifadesi artık insanlığın çevreyi korumaya karşı harekete geçmesi gerektiği ve bunun için de sosyal bilgiler dersinin rol üstlendiğini göstermektedir. Bu bağlamda tarihi eserler olarak ifade edilen çevre unsurlarına yönelik koruma bilinci yanında çevre kirliliği sorununa dikkat çekilmiştir. Çevre kirliliği, doğal kaynakların kirlenmesi yanında cadde ve sokakların temiz ve bakımlı tutulması örneği ile öğrenciye sunulmuştur. Bütün bunlar, 1990 sosyal bilgiler dersi öğretim programındaki açıklamalarda birey ve çevre ilişkisi kurularak çevresel bilgi yanında bireylerin çevre sorunlarının çözümü için eyleme geçmelerinin de istendiğini ve çevre unsurlarını korumak için yapılabileceklerin öğrencilere örnekendirildiğini göstermektedir.

1990 programında çevre eğitimi ve milli bilinç ilişkisinin de kurulduğu görülmektedir. Bu ilişki açıklamalarda “*Öğretmen, tarihi eserlerin ve anıtların Türk tarihinin önemli birer belgesi olduğunu öğrencilere anlatmalı ve bu eserlerin yıkılmaktan, bozulmaktan ve yabancı ellere geçmekten korunmasının milli bir görev olduğunu vurgulamalıdır.*” şeklinde belirtilmiştir. Böylece tarihsel çevre unsurlarının (tarih eserler ve anıtlar özelinde) insan eliyle bozulmaması gerektiği yanında ülke malı olarak kabul edilip “*milli bir görev*” olarak bunların yurt sınırları içerisinde kalmasına önem gösterilmesi gerektiği konusunda çocuklardan istekte bulunulmuştur. Ayrıca açıklama ifadelerinde çevre sorunları, insanın doğayı tahrip edici davranışlarının sonucu, canlı ve cansız yaşam ortamı ve tarihsel çevre bilinci kavramları da yer almaktadır.

1998 programındaki açıklama ifadelerinde çevre-insan etkileşimi ve tarihsel çevre bilinci kategorileri yanında çevresel bilgi ve doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı kategorileri bulunmaktadır. Açıklamalarda Türkiye’nin coğrafi bölgeleri işlenirken “*bölgesel coğrafyanın tarihi ve stratejik önemi*”ne dikkat çekilmesi ve Türkiye’nin “*jeopolitik konumunun önemi*”nin ele alınması, çevresel unsurlara bağlı özelliklerin bilgisini içermektedir. Açıklamalarındaki maddelerden birisi olan “*Öğrencilere, yurdumuzun doğal kaynaklarının (tarım toprakları, madenler, enerji kaynakları, akarsular, göller, denizler, ormanlar, çayır ve meralar vb.) tükenmez olmadığı, bunlardan gelecek nesillerin de yararlanacağı ve dolayısıyla bu kaynakların korunması ve verimli kullanılması gerektiği bilinci kazandırılır.*” maddesinde geçen ifadeler, doğal kaynakların sınırlılığı anlayışından hareket edilerek bu kaynakların korunması, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı ve korunmasını vurgulamaktadır.

2005 programındaki açıklamalarda yer alan “*Öğrencilerin doğal ve tarihi çevreyi koruma bilinci edinmeleri, sanat zevki ve estetik duygularını geliştirmeleri sağlanmalıdır.*” ifadesi doğrudan çevre eğitiminin amaçları arasında yer alabilecek çevre içerikli bir açıklamadır. Bu programdaki amaç maddeleri arasında gerçek hayat problemleri ve güncel olayların sosyal bilgiler dersinin işlenişinde öğrenci önüne getirilmesi görülmektedir. Gerçek hayat problemleri ve güncel olayların arasında çevre sorunları ve çevreye yönelik konular da yer almaktadır. Bu bağlamda çevre konusunun öğrencinin incelenmesi için sunulması program açıklamalarında yer alan bir konu olmuştur. Ayrıca bir açıklama maddesinde ise programdaki etkinlik örneklerinin uygulanmasında çevreye göre hareket edilmesi istenmiştir. 2005 programında diğer programlardan farklı olarak derse özgü kavram listesi ve derse özgü becerilere de yer verilmiştir. Bu kavram listesinde “*afet, çevre, çevre kirliliği, doğal kaynaklar, şehirleşme*” gibi çevreye dair kavramlar bulunurken; beceriler arasında doğrudan çevre eğitimiyle ilişkili “*doğa sevgisi, sorumluluk, doğal çevreye duyarlılık, tarihsel mirasa duyarlılık*” becerileri yer almıştır.

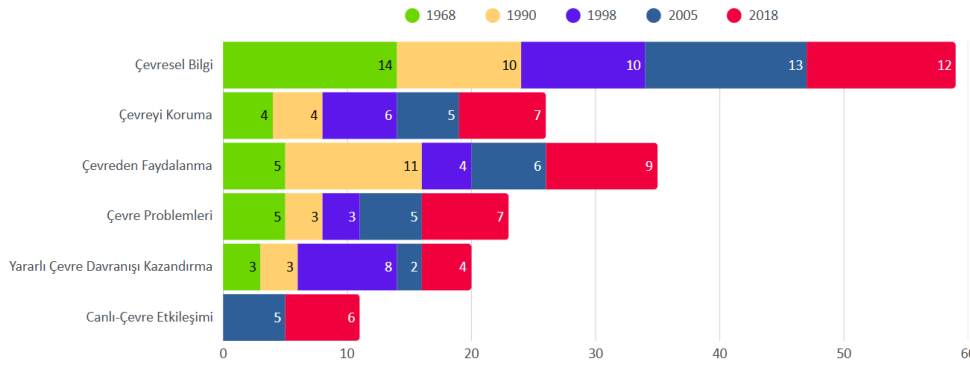
2018 programında dikkat edilecek konular arasında çevreye dair konuların öğretimde işe katılması da gelmektedir. Örneğin açıklamalarda yer alan “*Sosyal Bilgiler öğretiminde okul dışı ortamlardan da faydalanmaya önem verilmelidir. Bu çalışmalar okulun yakın çevresinden (okul bahçesi gibi) pazaryerine, resmî dairelere, fabrikalara, sergilere, arkeolojik kazı alanlarına,*

atölyelere, müzelere ve tarihî mekânlara (tarihi yapılar, anıtlar, müze-kentler, savaş alanları, sanal müze gezisi vb.) yönelik olabilir.” maddesi okul bahçesi gibi canlı-cansız varlıkların ortamını, tarihi mekanlar gibi tarihsel çevrenin unsurlarını işe katmaya yöneliktir. Dolaylı olarak çevre içerikli ifadelerde ise çevreye dair konuların öğretiminde disiplinlerarası yaklaşımın benimsenmesi, güncellik ve sosyal bilgiler öğretiminin temel ilkelerine dikkat edilmesi istenmiştir. Örneğin “Kazanımlarla ilgili güncel ve tartışmalı konular, farklı tartışma teknikleri kullanılarak problem çözme, eleştirel düşünme, kanıt kullanma, karar verme ve araştırma becerileriyle ilişkilendirilerek sınıfa taşınabilir.” maddesi, çevre ile ilgili konular ve çevre sorunlarının sınıfta tartışılabilmesine imkân tanımakta ve çevreye ilişkin konuların öğretimde farklı tartışma tekniklerine başvurulmasını önermektedir.

Programların genel yapısında ayrıca 2005 ve 2018 programlarında sosyal bilgiler dersine özgü becerilere, 2018 programında ayrıca bu derse özgü değerlere yer verildiği görülmektedir. Bu beceriler ve değerlerden bazıları çevre ve çevreye dair farkındalık ve bilinç oluşturmaya yöneliktir. Bu bağlamda 2005 programındaki becerilerden mekânı algılama, gözlem, karar verme, değişim ve sürekliliği algılama ile sosyal katılım becerileri çevre eğitimi ile ilişkili olarak önem arz etmektedir. 2018 programındaki becerilerden çevre okuryazarlığı, harita okuryazarlığı, mekânı algılama ve konum analizi becerileri ile bu programdaki değerlerden doğal çevreye duyarlılık ve kültürel mirasa duyarlılık boyutları ile ele alınan duyarlılık değeri çevre bilinci açısından dikkate değerdir.

Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Çevre Eğitiminin Yeri

1968 yılında sosyal bilgiler dersi ilk defa ilkököl programlarında yer aldığı için kitap yazım işi tamamlanamamış ve yardımcı kitaplar kullanılarak sosyal bilgiler dersinin işlenebileceği kararı alınmıştır. İlerleyen yıllarda ise kitap yazımı tamamlanıp MEB tarafından ders kitabı olarak kabul edilen kitaplar sosyal bilgiler derslerinde okutulmuştur. Bu bağlamda 1968 programına göre hazırlanan 1974 yılına ait ders kitabı incelenmiştir. Ders kitaplarında çevre eğitime dair içerik sayıları yıllara göre Grafik 3’te sunulmuştur.

Grafik 3. Yıllara göre sosyal bilgiler 4. sınıf ders kitaplarında çevre eğitimi

Grafik 3’e göre sosyal bilgiler 4. sınıf ders kitaplarında çocukta çevresel farkındalık oluşturmaya yönelik içerikler altı kategoride yer almıştır: Çevresel bilgi, çevreyi koruma, çevreden faydalanma, çevre problemleri, yararlı çevre davranışı kazandırma ve canlı-çevre etkileşimi.

Bu kategorilerden çevresel bilgi, çevreyi koruma, çevre problemleri kategorisi öğretim programlarının amaçları ve açıklamalarında ortaya çıkan kategori isimleri ile birebir örtüşürken; canlı-çevre etkileşimi, çevreden faydalanma ve yararlı çevre davranışı kazandırma kategorileri öğretim programlarının amaçları ve açıklamalarında ortaya çıkan kategori isimleri ile aynı ismi taşımasa da içerik olarak örtüştüğü görülmektedir. Grafik 3’te görülen kategorilerde çevreye yönelik vurgulanan kavramlar ise Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4. Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Çevreye Yönelik Vurgulanan Kavramlar

	Çevresel Bilgi	Çevreyi Koruma	Çevreden Faydalanma	Çevre Problemleri	Yararlı Çevre Davranışı Kazandırma	Canlı-Çevre Etkileşimi
Kitap 1	İnsanın ihtiyaçları ve çevreyle etkileşimi, Üretim, tüketim, dağıtım faaliyetleri ve çevreyle ilişkisi, Canlıların yaşam alanı olarak doğa, Bitkilerin insan tarafından kullanımı, Coğrafi bilgi, Coğrafi kavramlar (yer şekilleri, dağ, ırmak, bitki örtüsü, iklim vb.), Çevre sorunu bilgisi, Doğal afetler bilgisi, Doğa olayları	Doğal çevreyi koruma, Doğal kaynakların korunması, Tarihi çevrenin (eski eserler) korunması, Ormanların korunması	Çevrenin ekonomik değer olarak kullanımı, Doğadaki canlı-cansız unsurlardan faydalanma, Ormanlardan faydalanma, Enerji üretim amaçlı çevreden faydalanma, Sulardan faydalanma	Hava kirliliği, Kuraklık, Açlık, Orman tahribatı	Dere yataklarının temizlenmesi, Evcil hayvanlarına muamele biçimi, Suyu tasarruflu kullanma	-
Kitap 2	Doğada yön tayini, Kroki ve çevre tanıma, Harita bilgisi, Doğada yaşam, Canlı yaşam alanı olarak çevre, Enerji kaynakları, İklim bilgisi, İklim ve çevreye etkisi Çevreyi tanıma, Doğal kaynaklar	Doğal kaynakların korunması ve sürdürülebilir kullanımı, Çevre koruma ve temizlik bilinci, Bitkileri koruma, Doğal çevreyi koruma	Canlı çevre unsurlarından faydalanma (2 yerde), Cansız çevre unsurlarından faydalanma (2 yerde), Sulardan faydalanma (3 yerde), Hayvanlardan faydalanma, Ormanlardan faydalanma, Madenlerden faydalanma Topraktan faydalanma	Kuraklık, Sulak alanların (bataklık) tahribatı, Sellerin önlenmesi	Ağaç dikimi, Canlı ve cansız çevre unsurlarına zarar vermeme, Çevreyi temiz tutma	-
Kitap 3	Coğrafi yön bilgisi, Doğada yön tayini, Kroki ile çevreyi tanıma, İklim bilgisi, Çevreden yararlanma bilgisi (tarım-hayvancılık), Bitki örtüsü, Yeryüzü şekilleri, Çevre tanıma (milli parklar), Tabiat ve kültür varlıkları, Su kaynakları bilgisi	Canlı ve cansız çevre unsurlarını koruma, Doğal kaynakların korunması, Sürdürülebilir bir çevre için koruma, Ormanların korunması, Canlı yaşam alanlarının korunması, Tarihsel çevre unsurlarının korunması	Topraktan ve suda yaşayan hayvanlardan faydalanma, Sulardan faydalanma, Hayvanlardan faydalanma, Bitkilerden faydalanma	Orman tahribatı (2 yerde), Su kaynaklarının yok olması	Enerji tasarrufu, Kâğıt israfının zararı ve geri dönüşüm, Suyun sürdürülebilir kullanımı, Çevrenin temiz tutulması, Su kaynaklarının temiz kullanımı, Yakın çevrede koruma bilinci, Su ve enerji tasarrufu, Toprak varlığını koruma	-

Kitap 4	İzcilik yoluyla çevreyi tanıma, Doğada yön tayini (2 yerde), Kroki ile çevreyi tanıma, Hava olayları (2 yerde), Bitkileri tanıma, Gökyüzünü tanıma, İklim bilgisi, Ülke bilgisi Hayvanları tanıma	Tarihsel çevre unsurlarını koruma (2 yerde), Karettaları koruma, Sokak hayvanlarını koruma	Ağaçlardan faydalanma, Madenlerden faydalanma, Sudan faydalanma, Güneşten faydalanma Bitkilerden faydalanma, Hayvanlardan faydalanma	Orman tahribatı, Canlı yaşam alanı olarak ormanların yok edilmesi, Toprak erozyonu, Atık sorunu (çöpler), Atık sorunu (kâğıt, cam, plastik vb. maddeler)	Çevre temizliği bilinci, Bitki bakımı ve ağaç yetiştirme bilinci	İnsanın doğal çevrede cansız unsurlarla birlikte yaşamı (2 yerde), Çevrenin insan yaşamına etkisi (2 yerde), İnsanın çevreyi değiştirme biçimi
Kitap 5	Doğada yön tayini (4 yerde), Gökyüzü bilgisi (kutupyıldızı), Kroki ile çevreyi tanıma, Doğal kaynaklar bilgisi, Hava olayları bilgisi, Coğrafi özellikler, Yeryüzü şekilleri, İklim bilgisi, Çevre bilgisi (ülkeler),	Evci hayvanları koruma, Nesli tükenen hayvanları (alageyik) koruma, Suyu koruma (2 yerde), Doğal kaynakları koruma, Doğal kaynaklardan elde edilen elektrik enerjisini tasarruflu kullanma, Ormanları koruma	Ağaçlardan faydalanma, Doğal kaynaklardan faydalanma, Bitkilerden faydalanma, Hayvanlardan faydalanma (2 yerde), Doğal çevreden faydalanma, Tarihi çevreden faydalanma, Madenlerden faydalanma, Topraktan faydalanma	Meteorolojik kaynaklı olaylar (heyelan, çığ, sel, fırtına ve deprem) sonrası yaşanan çevre sorunları	Hayvanlara zarar vermeme, Suyu tasarruflu kullanma bilinci, Enerjiyi tasarruflu kullanma, Kağıtları tasarruflu kullanma	İnsanın doğal çevrede canlı ve cansız unsurlarla birlikte yaşamı, İnsanların hayvanlara karşı sorumluluğu, Çevrenin insan yaşamına etkisi, Çevrenin ekonomik faaliyetlere etkisi, İnsan-hayvan ilişkisi, Tüm canlıların yaşam alanı olarak çevre

Tablo 4’te de görüldüğü gibi sosyal bilgiler 4. sınıf ders kitaplarında çevresel bilgi kategorisi, ders kitaplarında çevre eğitimine ilişkin diğer kategorilere göre daha sıklıkla karşılaşılan kategoridir. Çevrede yaşam konusunda insanın sadece canlı çevre unsurlarıyla değil cansız çevre unsurlarıyla da birlikte yaşadığına ilişkin cümlelerin yer aldığı canlı-çevre etkileşimi kategorisi ise diğer kategorilere göre daha az kavramın vurgulandığı kategori olmuştur.

Çevresel bilgi kategorisinde Kitap 1’de yer alan çevreye ilişkin içeriklerde, çocuğun içinde yaşadığı çevrenin canlı ve cansız unsurları hakkında bilgi sahibi olmasına yönelik bilgiler yer almaktadır. Bu bilgiler ise insanın ihtiyaçları bağlamında çevreyle

kurduğu etkileşim, üretim, tüketim ve dağıtım faaliyetlerinin çevre ile ilişkisi, canlı yaşam alanı olarak doğa, bitkilerin insan tarafından kullanımı, coğrafi bilgi, kavramlar (yer şekilleri, bitki örtüsü vb.), doğa olayları ve çevre sorunları bilgisidir. Diğer ders kitaplarında (Kitap 2, 3, 4 ve 5) yön bilgisi, kroki bilgisi, harita bilgisi, yeryüzü şekilleri, doğada yaşam, enerji kaynakları, doğal kaynaklar, hava olayları, ülke bilgisi, gökyüzünü tanıma, iklim bilgisi, çeşitli özellikleri ile çevreyi tanıma, hayvanlar ile yaşam alanlarını tanımaya ilişkin bilgiler yer almıştır. Çevreye yönelik bu bilgilerde dikkat çeken husus, öğrencinin yakın çevresini tanıma ve anlamaya ilişkin bilgiler içermesidir. Örneğin; enerji kaynaklarının sunumunda sosyal bilgiler dersi ile ilk defa karşılaşan çocuğa farklı türden enerji kaynakları ile karşılaştırmalar da görülmektedir. Bu bağlamda Kitap 2’de farklı enerji türlerine yer verilerek (jeotermal enerji, doğal gaz enerjisi, güneş enerjisi vb.) insanın enerji ihtiyacını karşılarken çevreyle olan etkileşimi ve bu etkileşimin sürdürülebilir ve çevre dostu enerji kaynaklarına yönelmesi konularıyla çocuğun karşılaşmasına imkân sağlanabilmektedir.

Çevresel bilgilerin yer aldığı metinlerde çevrenin canlı ve cansız unsurları da öğrenciye sunulmuş, örneğin yıldızlar, ağaçlar ve taşların yön bulmada insana yardım edileceği belirtilmiştir. Bu çevresel bilgiler içerisinde Kitap 1’de “Güneş, ufuk çizgisi üzerinde bir noktadan doğar; onun karşısında bulunan bir noktadan batır... Küçük yükseltilere tepe denir... [B]u türlü düzlüklere de plato denir... Havanın durumu, sürekli olarak değişir.” (s.37-43) örneğinde olduğu gibi çevre unsurlarının tanımlarına; Kitap 4’teki “Belli bir yere ya da noktaya göre bulunulan yere yön denir.” (s.62) ifadesinde görüldüğü gibi çevrede mekân tanıma yer almıştır.

Kitaplarda çevreyi koruma kategorisi çevre eğitime ilişkin bir diğer kategori olup bu kategoride gruplandırılan ifadelerde doğal kaynakların korunması ve sürdürülebilir kullanımı, canlı yaşam alanlarının korunması, temizlik yoluyla çevre koruma bilinci, bitkileri koruma, bazı hayvan türlerinin korunması ve doğal çevrenin miras olarak kabul edilip gelecek nesillere aktarılması yer almıştır. Bu konuda Kitap 1’de insanoğlunun çevredeki unsurlardan daha fazla yararlanmak amacıyla çevreyi koruma bilinci kazanması çevreye yönelik davranış geliştirme ile birlikte yer almaktadır. Örneğin topraklardan daha fazla ürün almak amacıyla nadas yapmama, orman azlığı dolayısıyla yakıt olarak odun kesip kullanmama kitapta yer alan ifadelerdir.

1990 ve 1998 programlarına göre yazılan kitaplarda çevre koruma vatandaşlık görevi olarak da ele alınmıştır. Bu konuda Kitap 1’de doğayı koruma “[Y]urdumuzun doğa güzelliklerinin kaybolmasını, eski eserlerin çalınıp kaçırılmasını önlemek hepimizin ulusal görevlerimizdendir.” (s.61) cümlesi ile ulusal görevler arasında sayılmıştır. Kitap 2’de ise “Çevrenin korunması ve çevre kirliliğinin önlenmesi, bir vatandaşlık görevidir.” (s.132) denilmiş, Kitap 3’te “...doğal güzelliklerimizi korumak en önemli vatandaşlık görevlerimizdendir.” (s.101) ifadesi yanında, “...ormanlarımızı korumak başta gelen vatandaşlık görevlerimizdendir.” (s.102) cümlesine yer verilmiştir. Ayrıca çevrenin korunmasına nesiller arası bir sorumluluk da yüklenerek gelecek nesillere bırakılması da vurgulanmıştır. Bu konuda Kitap 2’de “Doğal çevre, bizlere atalarımızdan mirastır. Bunu korumalı, güzelleştirmeli ve temiz bir şekilde gelecek kuşaklara bırakmalıyız.” (s.133) ifadeleri yer alırken; Kitap 4’te çevre korumanın tarihsel boyutuna da vurgu yapılarak “Fatih Sultan Mehmet çevre korumasıyla ilgili vakıflar kurdurmuş, ağaç kesilmesini yasaklamıştır.” (s.73) ifadesine yer verilmiştir.

Çevre korumaya ilişkin göze çarpan hususlardan bir diğeri de canlıların korunmasına yöneliktir. Kitap 1’de insanın kendi yararına kullandığı hayvanların korunmasına özen gösterilmesi “Ahırlar, ağıllar ve kümesler hayvan sağlığına uygun değildir. Bu yerler, çoğu zaman karanlıktır, basıktır ve hayvan dışkılarıyla doludur.” (s.112) cümlesiyle yer alırken; Kitap 2’de nesli tükenmekte olan hayvanların korunmasına vurgu yapılmış; Kitap 3’te “hayvanları korumak görevimiz olmalıdır” (s.44) ifadesine yer verilmiştir. Kitap 4’te insanın çevreye ve hayvanların yaşam alanına verdiği zarar nedeniyle canlı türlerinin karşılaştığı sorunlar “yakacak odun elde etmek amacıyla ormanların yok edilmesi, ormanları ev olarak kullanan yabani hayvanların evsiz kalmasına neden oluyor.” (s.73) şeklinde belirtilirken; sokak hayvanlarının yaşamlarını devam ettirebilmesi için harekete geçilmesi örneğiyle hayvanların yaşam fikri öğrenciye sunulmuştur. Kitap 5’te ise çevrenin bir unsuru olarak hayvanlara ve doğaya karşı sevgi teması işlenmiş, doğal ve beşerî unsurlar konusunun aktarımında çevreye duyarlı bir birey olma şu ifadelerle belirtilmiştir: “...doğadaki varlıklara ve doğal çevreye duyarlı olmamız gerektiğini daha iyi anladım.” (s.72). Ayrıca kitapta hayvanların korunması fikrinin öğrenciye aktarılmasında özellikle insanın bu canlılara karşı bilinçsizce hareket ettiği ve onlara çeşitli şekillerde zarar vererek yaşam haklarını engelleyebildiği de belirtilmiştir.

Bütün kitaplarda dikkat çeken konulardan birisi çevreye ilişkin orman varlığının korunmasına yönelik farkındalığın sağlanmasıyla alakalı içeriğin diğer çevre unsurlarına göre daha baskın olmasıdır. Kitap 2’de ormanların korunması “vatan” anlayışı ile görev olarak görülmüş ve şu ifadeler yer almıştır: “*Ancak, Türkiye, iklimi ve yer şekilleri bakımından bir orman ülkesi olması gerekirken, çeşitli sebeplere dayanan tahrip sonucunda günümüzde orman alanlarımız giderek daralmıştır. Bu olumsuz durumu düzeltmek ve gelecek nesillere yemyeşil bir vatan bırakmak için hepimize önemli görevler düşmektedir.*” (s.49). Kitap 3’te de benzer şekilde “*... doğal bir zenginlik olan ormanlarımızı korumak başta gelen vatandaşlık görevlerimizdendir.*” (s.102) ifadesi ile orman koruma vatandaşlık görevi olarak ele alınmıştır. Kitap 4’te orman koruma, kuşaklararası mirasla ilişkili olarak “*Ormanlar hepimizindir. Sahip çıkıp, gelecek kuşaklara sağlıklı, yeşil ormanlar bırakmalıyız.*” (s.143) cümlesi ile ifade edilirken; Kitap 5’te çevreye duyarlılık ile bağ kurularak (s.85) “*Sel baskınlarını önlemek için özellikle doğal çevreye duyarlı olunmalıdır. Bu amaçla doğal bitki örtüsü özellikle de ormanlar korunmalı...*” şeklinde yer almıştır.

Ders kitaplarından çevre eğitimine ilişkin içeriklerde ortaya çıkan bir diğer yön de çevreden faydalanma kategorisidir. Bu kategoride vurgulanan kavramlar insanın doğadaki canlı ve cansız unsurlardan faydalanmadır. Kitaplarında çevrenin unsuru olan su, toprak ve madenler insan yaşamını kolaylaştırması için birer kaynak olarak görülmüş, çevreye insan merkezli bakış açısıyla yaklaşılarak çevre unsurlarının insan yararına kullanılmasına vurgu yapılmıştır. Bununla ilgili Kitap 1’de “*Toprak ürünlerinden birçoğunu, az çok işleyerek yiyecek, giyecek ya da ev eşyası gibi şeyler yaparak yararlanılacak hale getiririz.*” (s.106) denilerek insanın topraktan elde edilen ürünlerden faydalanması ele alınmıştır. Kitap 3’te ağaçlar “*Çevremizi güzelleştiren, bize sağlıklı bir ortam hazırlayan en önemli varlıklardan biri de ağaçlardır.*” (s.101) şeklinde betimlenerek insana sağlıklı ortam hazırlaması dolayısıyla insana faydası bağlamında çocuklara sunulmuştur.

Hayvan ve bitkilerin insan faydasına kullanımı Kitap 2’de “*Yurdumuzda, yetiştirdiği hayvanlarının etini, sütünü, yününi, yumurtasını, balını satarak geçimini sağlayan pek çok aile vardır...[O]rmanlar, önemli gelir kaynaklarımızdandır. Pek çok insanımız geçimini orman ürünlerinden sağlamaktadır.*” (s.48) ifadesine yer verilerek ele alınmıştır. Kitap 1’de “*tatlı su göllerinden daha fazla balık avlanabilir.*” önerisinde bulunularak diğer canlılarla insanın ihtiyacı arasında bağ kurulmuştur. Benzer şekilde hayvanlardan yararlanmaya ilişkin Kitap 1’de “*[K]oyunun yününden, keçinin tiftiğinden türlü kumaşlar dokunur. Hayvan derilerinden ayakkabı, eldiven gibi şeyler yapılır.*” cümlelerine yer verilmiştir. Kitap 4’te ağaç ve madenlerden ekonomik ürün olarak faydalanılması öğrencinin yakın çevresindeki sıra örneği üzerinden ele alınmış “*Sınıfınızda her gün farkında olarak ya da olmayarak kullandığınız sıranız tahta ve demirden yapılmıştır. Tahta, bizim ülkemizdeki ağaçlardan, demir de bir madenden kazılarak elde edilmiş olabilir. Doğal çevre bu şekilde bize pek çok kaynak sağlayabilir.*” (s.73) ifadesine yer verilmiştir. Kitap 5’te yer alan “*İnsanlar geçimlerini sağlayabilmek için çeşitli işler yaparlar. Toprağı ekip biçer, hayvan yetiştirir, ham maddeleri işleyerek kullanılabilir mal hâline getirirler.*” (s.126) cümlesi insanın yaşamını sürdürmesi için zorunlu olarak çevreden yararlanmasına vurgu yapmaktadır. Bu örnek ifadelerde de görüldüğü gibi ders kitapları, insanın eğlence, sağlık ve ekonomik sebeplerle çevrenin canlı ve cansız unsurlarını kullanabileceğine dair içerikleri barındırmaktadır.

Sosyal bilgiler ders kitaplarında çevreye ilişkin içeriklerde yer alan kategorilerden biri de çevre problemleridir. Bu kategoride hava kirliliği, kuraklık, açlık, orman tahribatı, sulak alanların (bataklık) tahribatı, toprak erozyonu, atık sorunu vb. vurgulanan kavram olmuştur. Kitaplarda insan ve meteorolojik kaynaklı çevre sorunları ve bunların çevre için önemi ele alınmıştır. Bu kapsamda, Kitap 1’de meteorolojik kaynaklı kuraklık, su baskını, deprem, nüfus artışına bağlı çevre unsurlarının aşırı kullanımı sonucu baş gösteren açlık, insan kaynaklı tahribatlar sonucu orman yangınları, tarımsal faaliyetin çevre üzerindeki etkisi öğrenciye sunulmuştur. Kitap 2’de su baskını, kuraklık, orman tahribatı ve sulak alanların yok edilmesi; Kitap 3’te su kirliliği, su kıtlığı ve orman tahribatı; Kitap 4’te orman tahribatı, çöp sorunu, deprem, denizaltı depremleri ve tsunami; Kitap 5’te ise su baskınları ve depremler görülmektedir.

Deprem konusu özellikle Kitap 1 ve Kitap 5’te diğerlerine göre daha fazla yer tutmuştur. Bu bağlamda Kitap 1’in 2. ünitesinde “Yıkıcı ve Öldürücü Bir Doğa Olayı” başlığıyla ele alınan deprem, kavram tanımlandıktan sonra deprem anında ve hemen sonrasında çevrede meydana gelen değişiklikler ve bunların insan üzerindeki etkilerinden bahsedilerek (sel, su baskınları vb.) depremin zararlarından korunulması için yapılması gerekenler maddeler halinde belirtilmiştir. Kitap 5’te ise deprem öncesi yapılması gerekenler üzerinde durulmuş, bu aşamada ilk iş olarak bir “acil durum planı”nın hazırlanmasının gerekliliği sosyal

bilgiler dersi aracılığı ile 4. sınıf öğrencilerine sunulmuş ve bu konuda farkındalık oluşturulmak istenmiştir. Devamında deprem çantasının hazırlanması ve deprem çantasında bulunması gereken gıda, giyecek, temizlik malzemeleri ve diğer malzemelere örnekler verildikten sonra çocuğu tanıtmaya yarayacak “deprem bilgi kartının” da mutlaka çantada olması hatırlatılmıştır.

İnsan kaynaklı çevre sorunları olarak bütün kitaplarda ormanların çeşitli sebeplerle bilinçsizce yok edilmesi yer almıştır. Orman tahribatı dışında Kitap 1’de aşırı otlatma, çevre kirliliği, su israfı; Kitap 2’de çevre kirliliği; Kitap 3’te aşırı su kullanımı, toprağın yanlış kullanımı, aşırı yapılaşma; Kitap 4’te çevre kirliliği, hayvanlara zarar verme; Kitap 5’te ise su israfı, yapılaşma ve hayvanlara zarar verme daha fazla üzerinde durulan çevre sorunları olmuştur. Kitaplarda çevre problemlerinin bilgisine yer verilerek sosyal bilgiler ile ilk defa tanışan çocuğa çeşitli çevre sorunlarından haberdar etmekle birlikte çevre problemlerini önlemeye dair somut örneklerin öğrenciye sunulmasının daha sınırlı olduğu görülmüştür.

Yararlı çevre davranışı kazandırma kategorisi çevre korumaya yönelik yerine getirilebilecek davranış biçimini ifade eden davranışların yer alma durumunu göstermektedir. Kitaplarda çevreyi koruma ve çevre problemleri kategorisinde yer alan bazı ifadelerin devamında yararlı çevre davranışına da yer verildiği görülmektedir. Bu davranış biçimlerinde öğrencinin yakın çevresinden başlayarak çevreye karşı sorumlu davranışları, insanın çevreye müdahalesinin sonuçları olarak orman azlığı, erozyon, su baskınları vb.nin meydana geldiği ve bunları önlemek için yapması gerekenler belirtilmiştir. Öğrencinin yakın çevresinde çevreye yönelik yapabilecekleri, Kitap 2’de “*Her şeyden önce yakın çevremiz olan evimizi, okulumuzu, sokağımızı, mahallemizi, temiz tutmalıyız.*” (s.69) cümlesiyle; Kitap 3’te “*Okulun çevresini güzelleştirmek kadar korumak da önemlidir. Bu amaçla çalışanlara yardımcı olmalıyız. Çimenlere basmamalı, çiçekleri koparmamalıyız.*” (s.28) önerileriyle, Kitap 4’te “*Her çeşit meyve ağaçları ile okulumuzun bahçesini yeşile büründürdük. Yaz mevsiminde öğrencilere ağaçları zimmetledik. Onların su vermesi ve sevgisiyle ağaçları büyüttük*” (s.142) ifadeleri ile ve Kitap 5’te ise aşağıdaki cümlelerle yer almıştır:

Küçük önlemler alarak evimizdeki su israfını önleyebiliriz. Bu amaçla varsa evimizdeki bozuk muslukları tamir ettirmeli ve böylece suyumuzun boşa akmasının önüne geçmeliyiz. Ayrıca dişlerimizi fırçalarken veya ellerimizi sabunlarken musluğu açık bırakmamalıyız. Duş süresini mümkün olduğunca kısa tutmalı, sebze ve meyvelerimizi yıkadığımız suyu biriktirerek bu suyla çiçeklerimizi sulayıp balkonumuzu yıkamalıyız. Diğer yandan tuvaletimizdeki sifonu gereksiz yere kullanmamalıyız. (sf.145)

Kitaplarda yararlı çevre davranışı kazandırmaya yönelik ifadelerde insanın çevreye karşı sorumlulukları vurgulanmaktadır. Çevrenin canlı ve cansız unsurlarının korunmasını da içeren bu sorumlu davranış biçimi çevresel sorunların varlığından hareketle ele alınmıştır. Öğrencilerde davranış kazanmayı esas alan çevre bilinci, insan dışındaki varlıkları da içeren bir çevre bilinci ve insanın çevreye zarar vermesini kabul edip bunu önlemeye yönelik çevreyi korumayı amaç edinen ahlaki sorumlulukları içermektedir. Çevre sorunlarına da sebep olan insanın çevreye yönelik aşırı, israf eden ve hükmedici konumunun da sorgulandığı bu ifadelerin bazılarında sınırlı kaynakların zaman içerisinde tükeneceğinin kaygı edinildiği ve çevrenin canlı, cansız unsurlarının insan yararına korunmasının gerekli olduğu ana fikri ile öğrenciye sunulduğu dikkat çekmektedir.

Bazı sosyal bilgiler ders kitaplarında örtük olarak çevre koruma davranışı kazanmanın doğal dengeyi korumaya yardım edeceği de belirtilmiştir. Kitap 2’de “*Çevrenin korunması ve çevre kirliliğinin önlenmesi, bir vatandaşlık görevidir*” denilerek çevre koruma ve vatandaşlık ilişkisi kurulduktan sonra her bir vatandaşın canlı ve cansız çevre unsurlarına karşı görevleri maddeler halinde sıralanmıştır. Bu maddeler arasında “*Çevreyi kirlütenleri uyarmalıyız. Onlara karşı hoşgörülü olmamalıyız.*” (s.132) ifadesi de yer almış, böylece davranış geliştirme boyutuna duyuşsal bir yön de atfedilmiştir. Bir diğer maddede çocuklara “*Hayvanların yaşama hakkına saygı göstermeli; nesli tükenmekte olanları korumalıyız*” öğütünde bulunularak İnsan dışındaki canlıların yaşam hakkı konusuna da yer verilmiştir. Ayrıca Kitap 2’de “*Doğal kaynakları aşırı ve yanlış kullanmamalıyız*” (s.132) denilerek insanın kendi yararı için doğal kaynakların aşırı kullanılabildiği bunun için de doğal kaynakların bilinçli kullanılmasına dikkat çekilmiştir. Benzer kaygı tarihi çevre unsurlarına karşı da gösterilmiş “*doğal kaynakların, tarihi turistik değerlerin, müze, saray ve benzeri yerlerin, korunmaları için özel bir dikkat göstermeliyiz.*” ifadesi ile canlı ve cansız çevre unsurlarının korunmasının gerekliliği öğrencilerden istenmiştir. Kitap 3’te “*Aşırı gübreleme, bilinçsiz kullanılan ziraî mücadele ilaçları ve yoğun yapılaşmadan kaçınılmalıdır.*” (s.41) cümlesine yer verilmiş, böylece toprak varlığını koruma gübreleme ve ziraî mücadele amaçlı kullanılan ilaçlar yanında aşırı yapılaşma ile örneklendirilmiştir. Ayrıca Kitap 3’te “*Kullanılan kâğıtların*

yeniden değerlendirilmesi için, onları çöplerden ayrı biriktirmeli ilgili yerlere iletmeliyiz.” ve “Arıtma tesislerini yaygınlaştırmalı, sularımızı evsel ve endüstriyel atıklarla kirletmemeliyiz.” ifadeleri de dikkat çekmektedir. Bu ifadelerde daha önceki ders kitaplarından farklı olarak geri dönüşüm ve arıtma kavramlarının kullanıldığı görülmekte olup öğrencilerin katı atıklardan kâğıtların ve atık suların çevreye verebileceği zararlar (su kirliliği şeklinde) konusunda bilinç sahibi olmaları istenilmiştir. Kitap 5’te ise otomobil yarışlarında çıkan motor gürültüsü nedeniyle hayvanların gördüğü zararlar ve kamera flaşının evcil hayvanların gözlerine yakın kullanılmasının hayvanlara etkisi örneğinden hareketle günlük yaşamda insanların sorumlu ahlaki davranış sergilemeleri gerektiğine yapılan vurgu görülmektedir.

Metinlerin içerik analizi sonucu elde edilen son kategori ise canlı-çevre etkileşimi kategorisidir. Özellikle Kitap 4 ve Kitap 5’te çevre ile etkileşim kavramı doğrudan kullanılmış, Kitap 1, 2, ve 3’te ise diğer kategorilerde yer alan içeriklerde etkileşim kavramı kullanılmadan canlı ve çevre arasındaki etkileşim vurgulanmıştır. Bu kategoride vurgulanan kavramlar, insanın doğal çevrede canlı ve cansız unsurlarla birlikte yaşamı, çevrenin insan yaşamına etkisi, insanın çevreyi değiştirme biçimi, insanların hayvanlara karşı sorumluluğu, çevrenin insan yaşamına etkisi, çevrenin ekonomik faaliyetlere etkisi, insan-hayvan ilişkisi ve bütün canlıların yaşam alanı olarak çevredir. Bu kategorideki kavramlar insanın ihtiyaçları bağlamında çevreyle etkileşimi, üretim, tüketim ve dağıtım faaliyetlerinin çevre ile ilişkisi doğal çevrenin insan dışında çeşitli varlıkların ortamı olduğunun belirtilmesi, insanın doğada yaşamı ve doğadaki değişimi anlama çabası, insanın çevreyle etkileşiminde çevreye verdiği zararlar ve çevrenin insan yaşamına etkilerine ilişkindir. Bu konuda örneğin Kitap 1’de “Doğal çevrede, farklı yer şekillerinin yanında insanlar da yer alır.” (s.72) ve Kitap 5’deki “Yeryüzünde veya gökyüzünde meydana gelen doğa olaylarından bazıları canlılar için zararlı olabilir.” (s.82) ifadelerinde doğal çevrede yaşamın çeşitliliği dile getirilmiştir. Kitap 4’te “İnsanlar ihtiyaçlarını giderebilmek için çevreyle etkileşimde bulunurlar.” (s.72) şeklindeki bir cümle ile çevreyle etkileşimde insanların ihtiyaçları; Kitap 5’te ise “Sosyal Bilgiler, insanın canlı ve cansız çevre ile etkileşimini açıklamaya çalışır. Bu amaçla bizlere yeryüzünde meydana gelen doğa olaylarını tanıtarak bunların hayatımıza etkilerini gözler önüne serer.” (s.10) tanımına yer verilerek çevre ile insanın etkileşim boyutu doğa olayları ile insan üzerindeki etkileri bağlamında öğrenciye sunulmuştur. Ayrıca bu etkileşim biçiminde Kitap 4’te “yaşadığı çevreye duyarlı” kavramına yer verilirken; Kitap 5’te çevredeki etkileşimde insanların hayvanlara karşı sorumlulukları olduğu sokak hayvanları üzerinden ele alınmış ve bu kaygı Efe isimli çocuğun “Onlara arabaların çarpma ihtimali beni oldukça endişelendiriyor. Bu konuda kendimi sorumlu hissediyor ve sokak hayvanlarının sorunlarına yönelik çözüm önerileri üretmeye çalışıyorum.” (s.20) sözleri ile 4. sınıf öğrencilerine hissettirmeye çalışılmıştır.

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada 1968, 1990, 1998, 2005, 2018 sosyal bilgiler dersi öğretim programları ve bu programlara göre yazılan 4. sınıf ders kitapları çevre eğitimi açısından incelenmiştir. Birinci araştırma sorusu çerçevesinde, sosyal bilgiler öğretim programlarının amaçlarında çevre eğitimi ile ilişkili amaçlara yer verildiği görülmektedir. Ulaşılan sonuçlara göre programların amaçlarında çevre eğitimi “çevresel bilgi”, “çevreye verilen önem”, “çevrenin korunması”, ve “çevrede yaşam hakkı” kategorilerinde yer almaktadır. Çevresel bilgi kategorisi bütün programlarda yer alan aynı zamanda diğer kategorilere göre daha sıklıkla yer alan bir kategoridir. Çevresel bilgi, çevreye dair genel bilgi olup insanların çevre ile ilgili bildiklerini, doğal çevre ve ekosistem kavramlarını içermektedir (Fryxell & Lo, 2003). Bu bağlamda öğretim programlarında çevre bilgisi olarak öğrencilerin yakın ve uzak çevrelerini fiziki ve beşerî açıdan tanıma, mekân bilgisi, coğrafi olaylar, harita okuma ve kullanma bilgisi, canlılar bilgisi, insan çevre ilişkisine dair kavramlar (çevreye dayalı ekonomi, turizm, doğal kaynaklar, çevre sorunları, tarım, hayvancılık, doğa olayları vb.) ve tarihsel çevre unsurları yer almaktadır. Bireyin çevreye yönelik harekete geçebilmesi için çevreye yönelik önce ekosistemlerin doğal durumları ve bunların içindeki süreçler, çevresel sorunlarla ilgili neler yapılabileceğinin bilgisi ve çevresel açıdan sorumlu eylemlerin faydasına dair bilgiye ihtiyaçları vardır (Frick vd., 2004). Ayrıca çevre hakkında daha sağlam bilgi edinen birey, daha olumlu ve çevre yanlısı tutumlar geliştirme eğiliminde olur (Burgos-Espinoza vd., 2024). Dolayısıyla sosyal bilgiler dersi ile ilk defa karşılaşan çocuğa çevreye yönelik tutum ve davranış geliştirmesi için ilk aşamada gerekli olan çevresel bilginin sunulduğu görülmektedir.

Programların tamamında görülen bir diğer kategori “çevreye verilen önem” kategorisi olup bu kategorideki ifadelerde 1968, 1990 ve 1998 programlarında insan ve çevrenin etkileşiminde çevrenin ekonomik değerine vurgu yapılırken; 2005 ve 2018 programında toplumsal sorunlar yanında ülkeyi ve Dünyayı ilgilendiren konulara dikkat çekildiği göze çarpmaktadır. Öğrencilerin çevre sorunlarını çözebilmeyi öğrenmeleri için sorun çözme yeteneği önemlidir (Istiana vd., 2023). Çevreye önem kategorisindeki amaç ifadeleri de öğrencilerin sorun çözme yeteneğini geliştirebilme ve çevreye yönelik sorunların çözümünde harekete geçmelerine imkân sağlayabilecek potansiyelde olduğu söylenebilir.

Çevrenin korunması kategorisinde yer alan amaçlarda 1968 programında yakın çevrenin ekonomik değerleri ve millî kaynakların korunması çerçevesinde şekillenirken; 1990 programında çevre korunmasında sürdürülebilirlik de işe katılmış, 2018 programında ise çevre eğitiminin de önemli amaçları arasında yer alan doğal çevrenin ve kaynaklarının sınırlılığının farkında olunarak çevreye karşı duyarlı davranışlar geliştirme ve sürdürülebilir bir çevre anlayışı oluşturma sosyal bilgiler dersin amaçları arasına girmiştir. Sürdürülebilirlik ve çevre ilişkisi 2024 programında “sürdürülebilir bir yaşam” kavramı ile yer almış öğrencilerin sürdürülebilir bir yaşam için yerelden küresele insanın doğal ve beşerî çevre etkileşimini sorgulamaları amaç olarak belirlenmiştir (MEB, 2024). Ayrıca 1998 programının amaçlarında çevrede yaşam hakkı ve yaşanabilir çevre ifadeleri de yer almakta olup nüfus artışıyla ilişkili bir şekilde günümüzde de halen tartışılmakta olan bu iki kavramın öğrencilere sunulmasında ve konuya farkındalık sağlamada sosyal bilgiler dersi rol üstlenmiştir.

Okullarda programın uygulanmasında dikkat edilmesi gereken konulara yer veren açıklamalar kısmı programları uygulayıcılara yol gösterici niteliktedir. Programlarda yer alan açıklamalarda çevre eğitiminin yönü 1968 programında “çevreye karşı ilgi ve merak, çevre sorunları, çevre-insan etkileşimi ve tarihsel çevre bilinci” kavramlarıyla; 1990 programında bu dört kavram yanında “çevresel vatandaşlık” ifadeleriyle ortaya konulmuştur. 1998 programında ise “çevre-insan etkileşimi, tarihsel çevre bilinci, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı ve çevresel bilgi” kavramları vurgulanmıştır. 2005 programında yer alan açıklamalarda doğal ve tarihî çevreyi koruma bilinci, çevreye dair konuların öğretimde işe katılması ve eğitsel uygulamalarda çevreyi dikkate alma, 2018 programında ise çevreye dair konuların öğretimde işe katılması vurgulanmıştır. Bu sonuçlar, sosyal bilgiler öğretim programlarının açıklama ifadelerinde çevre eğitime ilişkin kavramlara yer verildiğini göstermektedir. Ayrıca araştırmada elde edilen bu sonuçlar göstermektedir ki sosyal bilgiler dersinin uygulanmasında tarihsel çevreye duyarlı olunması 1968 yılından itibaren programlarda yer almaya başlamış, 2005 ve 2018 programlarında çevreye dair konuların öğrenme-öğretme ortamlarına getirilmesi açıklama olarak belirtilmiştir.

İkinci araştırma sorusu kapsamında 1968, 1990, 1998, 2005, 2018 sosyal bilgiler programlarına göre hazırlanan 4. sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarında çevre eğitiminin yeri incelenmiş, ders kitaplarında çocukta çevresel farkındalık oluşturmaya yönelik içerikler “çevresel bilgi, çevreyi koruma, çevreden faydalanma, çevre problemleri, yararlı çevre davranışı kazandırma ve canlı-çevre etkileşimi” olmak üzere altı kategoride yer almıştır. 1968’den 2018’e kadar incelenen sosyal bilgiler ders kitaplarında çevreye ilişkin içeriklerin daha fazla “çevresel bilgi” kategorisinde toplandığı tespit edilmiştir. Benzer şekilde Karatekin (2012) de sosyal bilgiler ders kitaplarında çevre okuryazarlığı bileşenlerine eşit oranda yer verilmediği, çevre bilgisi bileşenine diğer çevre okuryazarlığı bileşenlerine göre çok daha fazla yer verildiği sonucuna ulaşmıştır. Kitaplarda çevresel bilgi kategorisinde canlı yaşam alanı olarak doğa unsurları, yön, kroki ve harita bilgisi, doğada yaşam, doğal kaynaklar, iklim bilgisi ve çevre sorunları gibi çevreyi tanıma ve anlama için gerekli olan bilgileri içeren tanım, açıklama ve örnekler yer almıştır. 4. sınıf düzeyindeki çocukların çevreyle bağ kurabilmesi amacıyla ilk yapılacak şey ise yakın çevresini keşfetmelerini sağlamaktır (Evcı, 2023). Ders kitaplarının bilgi verme ve bilgileri sistematik olarak sunma özelliği (Karasu Avcı & Faiz, 2018) göz önüne alındığında çocukların çevreyi anlama ve çevre hakkında kararlar verebilmeleri için çevreye dair temel bilgileri edinmeleri önemlidir. Çevre eğitiminin amaçları arasında çevreyi ve sorunlarını anlamaya yönelik bilgi, farkındalık, tutum, beceri ve çevre sorunlarını çözmeye aktif olarak yer alma gelmekte olup (Daniş, 2013) çevre eğitiminin temel ayağını ekolojik bilginin aktarılması oluşturur (Candan Helvacı, 2022). Çocukların dünyada olan bitenlere karşı içten gelen merak duyguları ve çevrelerinde olan bitenleri öğrenme isteği (Ünlü & Çavak, 2019) de gözönünde bulundurulduğunda sosyal bilgiler ders kitaplarının çevresel bilgiyi sıklıkla sayfalarında yer vererek çevre eğitiminin bilgi boyutuyla ilgili amaçlarını çevre eğitiminin diğer amaçlarına göre daha fazla karşıladığı belirlenmiştir.

Ders kitaplarında çevreden faydalanma kategorisinde yer alan içeriklerde insanın çevre unsurlarını kendi yararı için kullanması göze çarpmaktadır. Ayrıca insanın çevreyi her türlü kullanma hakkına sahip olduğu anlayışını esas alan insan merkezli çevre etiğinin kitaplarda baskın olduğu görülmektedir. Bununla birlikte “çevreyi koruma” ve “çevre sorunları” kategorilerinde yer alan içeriklerde doğanın diğer canlılar için de bir yaşam alanı olduğu, doğadaki canlı ve cansız varlıkların sınırsız ve bilinçsiz kullanımının bir sorun olduğu ve çevrenin korunması sorumluluğunun insanlar tarafından üstlenilmesi gerektiği de belirtilmektedir. Bu bağlamda 1990 sosyal bilgiler ders kitabında insan dışındaki canlıların yaşam hakkı, canlı cansız bütün çevreye saygı duyulması ifadesine yer verilmesi sadece insan merkezli değil canlı ve çevre merkezli çevre etiğinin sosyal bilgiler ders kitaplarına girdiğini göstermektedir. 1998 sosyal bilgiler ders kitabında çevre koruma kavramının ders kitabında belirgin bir şekilde vurgulandığı, özellikle su kaynaklarının sürdürülebilir kullanımı, ormanların korunması, doğal güzelliklerin ve tarihi unsurların korunması gibi çevre koruma önlemleri üzerinde durulduğu; 2005 ve 2018 ders kitaplarında doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı ve çevrenin bütün unsurlarına yönelik bir çevre bilincinin artırılmasına yönelik ifadeler dikkat çekmektedir. Bütün bunlara rağmen ders kitaplarında öğrencilerin alternatifler arasından tercih yapmalarını gerektiren sunumlar ya da kendi kararını tartışmalarını gerektiren örnek olaylar daha az sayıda yer almıştır. Benzer şekilde Demir (2022) 2018 sosyal bilgiler ders kitaplarının çevre okuryazarlığıyla ilgili konularının daha çok bilişsel beceriye yönelik ifadelerle öğrenciye sunulduğunu belirlemiş, Özdemir ve Gökçe (2019) de sosyal bilgiler 6. sınıf ders kitaplarının çevresel duyarlılık ve aktif katılım sağlanması amaçlarına yeterince yer vermediğini tespit etmiştir. Sosyal bilgiler, çevre konularının sadece bilişsel boyutu değil duyuşsal ve psiko-motor becerileri de içine katacak şekilde öğretilmesini amaçlar (İbret & Yılmaz, 2019). Çevreye sorumlu davranış sergileme ise kaynakların korunmasını ve doğal ortamların sürdürülebilir kullanımını destekleyen eylemleri teşvik eder (Zareie & Jafari Navimipour, 2016). Bu bağlamda sosyal bilgiler ders kitaplarında sadece bilgi sunumu değil merak ya da çelişkili durumu ortaya koyarak öğrencilere çevre için hareket etmeyi öğretecek ya da teşvik edecek nitelikte düzenlenmesi gerekir.

Toplumsal yaşamı doğrudan ilgilendiren (Yavaş vd., 2024) ve toplumsal olayların anlaşılmasında kilit rol oynayan sosyal bilgiler dersinin (Çiydem & Kaymakçı, 2021) çocuğun çevresindeki olan biten olaylara karşı duyarlı, sorunların da farkında olup çözüm yolu üretebilmeyi amaçladığı (Sömen, 2020); ders kitaplarının da öğrencilere temel bilgileri sağlama ve öğretimde birincil bilgi kaynağı olma rolü üstlendiği (Deveci Bozkuş & Ayantaş, 2024) göz önünde bulundurulduğunda, çevreye ilişkin güncel sorunlara karşı çocuklarda farkındalık oluşturma ve çözüm yolları ileri sürmede yardımcı olması açısından 4. sınıf kademesindeki sosyal bilgiler ders kitaplarının önemi büyüktür. Araştırmada elde edilen bulgulara göre ders kitaplarına çevreye ilişkin güncel konuların da yeterince yansıdığını söylemek mümkün değildir. Örneğin yenilenebilir enerjilerin kullanımı ders kitaplarında doğal kaynaklar konusu ile ilişkili olarak örtük şekilde ve son yıllardaki sosyal bilgiler ders kitaplarında bilgi düzeyinde az da olsa yer alsa da özellikle öğrencilerin yenilenebilir enerjilerin kullanılmasının çevre bilinciyle ilişkisi çocuğun günlük hayattaki davranışlarından hareketle sorgulamalar yoluyla yapılmasına neredeyse yer verilmemiştir.

Sonuç olarak insanın yaşadığı çevreyi sadece tüketim aracı olarak görmemesi, çevrenin bütün unsurlarını işe katması ve çevre koruma bilinciyle hareket eden bir anlayışla vatandaşlık sorumluluğuna sahip olması her geçen gün önem kazanmaktadır. Vatandaş sorumluluğunun 2024 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında 4. sınıf düzeyinde insan-doğa ilişkisine yönelik farkındalık oluşturma amaçlı “doğal denge” kavramına yer verilerek doğal dengenin korunması için bireyin sorumluluğu çerçevesinde ele alındığı, 5. sınıf düzeyinde ise bireyin gelecek nesillere daha temiz bir çevre bırakma amacıyla su kaynakları, bitki örtüsü, yerleşim alanları gibi çevresel faktörleri koruması ile ilişkilendirildiği görülmektedir (MEB, 2024). Bununla birlikte 2024 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında çevre okuryazarlığı becerisinin öğretim programından çıkartıldığına (Gürler & Gürgen, 2025) ve bu programda özellikle sürdürülebilir kalkınma amaçlarından çevresel boyuta ilişkin kazanım, beceri ve değerlerin az olduğuna (Seçgin, 2024) dair araştırma sonuçları bulunmaktadır.

Çevre eğitiminin tarihsel boyutunun sosyal bilgiler dersi öğretim programları ve 4. sınıf ders kitapları üzerinden belirlendiği bu çalışmanın bulguları Türk eğitim sistemindeki sosyal bilgiler dersi öğretim programları ve ders kitaplarının çevre eğitiminin amaçlarını desteklediği, bu bağlamda çevre konularına dair bilgilere yer vererek çevrenin mekân ve konum olarak tanınması, insan ve çevre ilişkileri (çevre unsurları ve bunlarla etkileşim biçimleri), coğrafi olaylar, iklim ile çevre unsurlarının doğal

çevreyi şekillendirmedeki rolü, doğal kaynaklar ve kullanımının örneklendirildiğini göstermektedir. Bunun yanında son yıllara doğru azalmakla birlikte çevreye insan merkezli bakış açısı ile yararlı çevre davranışlarına da yer ayırdığı görülmektedir. Ayrıca bu programlar ve ders kitapları öğrencilerin çevreye yönelik sorunların çözümünde harekete geçmelerine imkân sağlayacak içerikleri barındırdığı, sürdürülebilir çevre anlayışını da içerecek şekilde çevre bilinci kazanma, çevreye duyarlı ve yararlı davranışlar edinmiş vatandaş yetiştirmeyi de amaçladığı tespit edilmiştir.

Araştırma sonuçlarından hareketle şu öneriler getirilebilir: Araştırmada, çevre eğitiminin bilişsel alan boyutunun sosyal bilgiler dersi öğretim programlarında yeterince yer aldığı ancak duyuşsal ve psikomotor boyuta yönelik amaçlara yeterince yer verilmediği ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda sosyal bilgiler dersi öğretim programı hazırlayıcılarının duyuşsal ve psikomotor alana yönelik olarak da çevre eğitime ilişkin daha fazla amaç (kazanım ya da öğrenme çıktısı) ifadeleri belirlemeleri önerilmektedir. Sosyal bilgiler dersi öğretim programı hazırlayıcıları, çevreye dair problemlerin çözümü için gerekli olan çevresel beceri ve çevreye dair etik değerlere ilişkin içeriklere programda daha fazla yer vermeli, programda “çevre etiği” kavramına yer vererek bu konuya vurgu yapmalıdır. Araştırmada çevre ile ilişkili içeriklerin belirli ünitelerde ya da öğrenme alanlarında yoğunlaştığı ortaya çıkmıştır. Sosyal bilgiler dersinin yapısı gereği disiplinler arası bağ kurma mümkündür. Bu bağlamda sosyal bilgiler dersi öğretim programı hazırlayıcılarına her ünite/öğrenme alanı içerisinde çevreye ilişkin güncel olaylarla bağ kurulmasını sağlayacak şekilde özel amaç ve öğrenme çıktısı ifadeleri yazmaları önerilmektedir.

Canlı ve cansız ortamları barındıran çevrenin günümüzde insanoğlu tarafından her geçen gün bilinçsizce kullanılması göz önünde bulundurulduğunda, sosyal bilgiler ders kitabı yazarlarına özellikle 4. sınıf kademesindeki kitaplarda çevre ile ilişkili konuların öğrenciye sunumunda duyuşsal ve psikomotor alana yönelik araştırmaya ve düşündürmeye sevk eden içeriklere yer vermeleri önerilmektedir. Ayrıca araştırmada 4. sınıf ders kitaplarında insanın çevreden faydalanmasının insanın çevreyi korumasına göre daha fazla sıklıkla yer verilen konu olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda sosyal bilgiler dersi ile daha sıklıkla çocuğa insan merkezli bir çevre etiği sunulduğu söylenebilir. 4. sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarında canlı merkezli ve çevre merkezli etik anlayışa dair ifadeler sınırlı sayıda yer alsa da bu ifadelerin sayısının artırılması çocukta çevre etiği oluşturma açısından önemlidir. Bu bağlamda ders kitabı yazarlarına canlı ve çevre merkezli etik gibi anlayışlara vurgu yaparak sürdürülebilir bir çevre oluşturma bilincine yönelik içeriklere ve etkinliklere yer vermeleri önerilmektedir.

| EXTENDED ABSTRACT |

The Place of Environmental Education in Social Studies Curriculum and Textbooks in TürkiyeElif KOCAKIR¹ , Ramazan ALABAŞ² **INTRODUCTION**

The environment faces serious problems such as climate change, ecological imbalance, overuse of natural resources, loss of biodiversity, and environmental pollution (Prakash, 2021; Tran, 2024). These environmental problems, which fundamentally arise from people's behaviors, beliefs, decisions, and values (Winter & Koger, 2004), also raise environmental concerns. This concern can motivate individuals to take action for a better environment with a sense of responsibility towards the environment, while also directing governments and voluntary organizations, such as non-governmental organizations, to develop environmental protection policies to solve environmental problems. Education also plays a role in environmental protection efforts, aiming to raise awareness and encourage environmentally friendly behavior among individuals (Hastuti et al., 2024). Türkiye, which has signed global agreements on nature and the environment, considers it its duty to take steps in line with global environmental awareness. By its commitments, it is undertaking important educational initiatives to foster environmental awareness among students from an early age and, in this context, is assigning roles to social studies courses (Şeker, 2024).

Environmental education provided through educational programs aims to change students' knowledge, skills, and behaviors (Carleton-Hug & Hug, 2010). The critical role of environmental education in addressing environmental issues has long been recognized (Adler et al., 2016). Today, environmental education aims to provide individuals with the knowledge and skills necessary to protect and improve the environment for all living beings (Moseley et al., 2010). Environmental education contributes to raising awareness of the interdependence between the environment, economy, and politics, thereby facilitating the resolution of environmental issues at both local and global levels (Berchin et al., 2021).

Environmental education has been seen in education systems in recent years through various applications, with courses at various levels of education becoming environment-themed or separate environmental programs being implemented in schools (Bramwell-Lalor et al., 2024; Eames et al., 2008; Grillia & Daskolia, 2024; Hiramatsu et al., 2014; Lappa et al., 2017; Madden & Liang, 2017; Rousell & Cutter-Mackenzie-Knowles, 2020; Rushton et al., 2024; Salazar et al., 2022; Soga et al., 2016; Stanišić & Maksić, 2014). Although there has been no compulsory environmental education course in Türkiye historically, environmental topics are covered in various courses, including social studies disciplines (history, geography, citizenship, etc.). In recent years, topics related to environmental education have been included in the curricula of various courses from preschool to university in Türkiye. One of these courses is social studies. Examining the curricula and textbooks of the social

studies course from an environmental education perspective is important for revealing the historical role of environmental education within the social studies course.

A review of the literature reveals that recent studies have examined the place of environmental education in social studies curricula and textbooks in Türkiye from different perspectives (Adıyaman, 2021; Akınoğlu & Sarı, 2009; Aktaş, 2019; Aladağ & Bilen, 2024; Budak, 2008; H. Demir, 2019; Demirezen & Kaya, 2022; Kocalar & Comert, 2020; Şahin, 2021; Tanrıverdi, 2009; Turan & Koç, 2021; S. G. Yıldırım, 2023; Yılmaz, 2016; Zayımoğlu Öztürk et al., 2015). There are limited studies on whether environmental issues and environmental education are included in the social studies curriculum in Türkiye. There are also studies in the literature that examine the reflection of environmental education in social studies textbooks taught in schools since the 2000s (Çoban & Temir, 2018; Y. Demir, 2022; Duman & Tural, 2021; Evci, 2023; Karakuş & Şeyihoğlu, 2021; Karatekin, 2012; M. Özdemir & Gökçe, 2019). However, no studies have been found on the place of environmental education in the social studies curricula implemented since 1968 (1968, 1990, 1998) and in the 4th-grade textbooks prepared according to these curricula. Therefore, this study is important in filling the literature gap and showing the direction of environmental education in social studies courses. This study aims to determine the place of environmental education in social studies course curricula from 1968, 1990, 1998, 2005, and 2018 and in textbooks selected using a purposeful sampling approach based on these curricula. In this context, the research problem is stated: “What is the place of environmental education in the social studies curriculum (1968, 1990, 1998, 2005, 2018) and the 4th grade social studies textbooks prepared based on these curricula?” Two research questions were formulated for this purpose:

1. What is the status of environmental education in the objectives and explanatory statements of the 1968, 1990, 1998, 2005, and 2018 social studies curriculum?
2. What is the status of environmental education in fourth-grade textbooks prepared according to the 1968, 1990, 1998, 2005, and 2018 social studies curricula?

METHOD

This study, which aims to reveal the place of environmental education in social studies curricula and textbooks, was conducted using a qualitative approach and document analysis method. The data for the research were selected from the 1968 curriculum, which was the first social studies curriculum implemented in primary education, and the 1990, 1998, 2005, and 2018 versions of the curriculum, as well as textbooks written according to these curricula, which were determined using a purposive sampling approach. The data in the textbooks were obtained from fourth-grade social studies textbooks. Fourth grade was chosen because students first encounter social studies topics directly at this grade level, which made it possible to reveal how social studies textbooks can influence children in terms of environmental education. While examining the textbooks, the texts were analyzed based on whether the elements of environmental education were directly included in the documents, taking into account the elements of environmental education, and the questions and visuals were not subject to examination. Descriptive analysis and content analysis approaches were used to analyze the documents. In the study, data collection focused on depth, expert review, and data presentation based on a detailed description, which was used to ensure credibility.

RESULTS

The analysis of the objectives of social studies programs revealed four categories: environmental knowledge, importance of the environment, protection of the environment, and the right to live in the environment. The explanatory statements of the programs emphasize interest and curiosity about the environment, environmental issues, human-environment interaction and historical environmental awareness, environmental citizenship, sustainable use of natural resources, environmental knowledge, awareness of the need to protect the natural and historical environment, the inclusion of environmental issues in

teaching, and consideration of the environment in educational practices. In 4th-grade social studies textbooks, content aimed at creating environmental awareness in children is divided into six categories: environmental knowledge, environmental protection, environmental use, environmental problems, fostering beneficial environmental behavior, and human-environment interaction.

DISCUSSION, CONCLUSIONS, AND RECOMMENDATIONS

This study examined the 1968, 1990, 1998, 2005, and 2018 social studies curricula and the fourth-grade textbooks written according to these curricula regarding environmental education. Within the framework of the first research question, it is observed that the social studies curricula include objectives related to environmental education. The environmental knowledge category is present in all curricula and is also the category that appears most frequently compared to other categories. The inclusion of environmental knowledge in the social studies curriculum is consistent with studies in the literature. Environmental knowledge refers to general knowledge about the environment and includes what people know about the environment and concepts related to the natural environment and ecosystems (Fryxell & Lo, 2003). In this context, the social studies curriculum in Türkiye includes environmental knowledge, which covers students' understanding of their immediate and distant environments from physical and human perspectives, spatial knowledge, geographical events, map reading and use, knowledge of living things, concepts related to human-environment relations (environment-based economy, tourism, natural resources, environmental issues, agriculture, animal husbandry, natural phenomena, etc.) and historical environmental elements. In order for individuals to take action regarding the environment, they need knowledge about the natural states of ecosystems and the processes within them, what can be done about environmental issues, and the benefits of environmentally responsible actions (Frick et al., 2004). Additionally, individuals who acquire more robust environmental knowledge tend to develop more positive and environmentally friendly attitudes (Burgos-Espinoza et al., 2024). Therefore, it is observed that the social studies course provides the necessary environmental knowledge in the initial stage to help children develop attitudes and behaviors toward the environment when they first encounter the subject.

Another category in all programs is the “importance given to the environment” category. In the statements in this category, the 1968, 1990, and 1998 programs emphasize the economic value of the environment in the interaction between humans and the environment, while the 2005 and 2018 programs draw attention to issues that concern the country and the world, in addition to social issues. The objectives in the environmental protection category were shaped in the 1968 program within the framework of the economic values of the immediate environment and the protection of national resources. In the 1990 program, sustainability was also incorporated into environmental protection. In the 2018 program, awareness of the limitations of the natural environment and its resources was emphasized, along with developing environmentally conscious behaviors and establishing a sustainable environmental understanding.

Within the scope of the second research question is the place of environmental education in 4th-grade social studies textbooks prepared by the 1968, 1990, 1998, 2005, and 2018 social studies programs. The content aimed at raising environmental awareness in children was categorized into six categories: “environmental knowledge, environmental protection, environmental utilization, environmental problems, fostering beneficial environmental behavior, and living-environment interaction.” It was found that, in the social studies textbooks examined from 1968 to 2018, content related to the environment was more frequently grouped under the “environmental knowledge.” Similarly, Karatekin (2012) concluded that environmental literacy components were not given equal weight in social studies textbooks, with the environmental knowledge component receiving much more attention than other environmental literacy components.

As a result, it is becoming increasingly important for people not to view their environment solely as a means of consumption, but to involve all elements of the environment and act with a sense of civic responsibility based on environmental awareness. The findings of this study show that the social studies curriculum and textbooks in the Turkish education system support the objectives of environmental education by including information on environmental issues, thereby illustrating the role of

environmental elements and their interaction with humans in shaping the natural environment, geographical events, the role of climate and environmental elements in shaping the natural environment, and natural resources and their use. In addition, although it has decreased in recent years, it is seen that it also allocates space to proper environmental behaviors with a human-centered perspective on the environment. Furthermore, it has been determined that these programs and textbooks contain content that enables students to take action in solving environmental problems, and that they aim to cultivate environmental awareness and raise citizens who are environmentally conscious and engage in beneficial behaviors, including a sustainable understanding of the environment.

Based on the research results, the following recommendations can be made: It is recommended that social studies curriculum developers specify more objectives (achievements or learning outcomes) related to environmental education in the affective and psychomotor domains. Social studies curriculum developers should give more space to content related to environmental skills and ethical values necessary for solving environmental problems, emphasizing this topic by including the concept of “environmental ethics” in the curriculum. Textbook authors should include content and activities emphasizing sustainable environmental awareness, highlighting concepts such as living and environment-centered ethics.

KAYNAKÇA

- Adıyaman, M. (2021). *İlkokul ve ortaokulda güncel öğretim programlarının çevre eğitimi açısından incelenmesi*. (Yüksek lisans tezi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir).
- Adler, I., Zion, M., & Mevarech, Z. R. (2016). The effect of explicit environmentally oriented metacognitive guidance and peer collaboration on students' expressions of environmental literacy. *Journal of Research in Science Teaching*, 53(4), 620-663. <https://doi.org/10.1002/tea.21272>
- Ahi, B., Kaya, G., & Kahrman-Pamuk, D. (2024). Children's views on why environmental protection is important: Are nature-based schools enough? *Journal of Educational Research*, 117(6), 365-377. <https://doi.org/10.1080/00220.671.2024.2413117>
- Ajitoni, S. O., & Gbadamosi, T. V. (2012). Effects of service learning and educational trips in social studies on primary school pupils' environmental knowledge for sustainable development. *Academic Research International*, 2(2), 342-348.
- Akagündüz, Ü. (2023). Canaries and their role in late ottoman cultural life. *Folklor/Edebiyat*, 29(3), 767-790. <https://doi.org/10.22559/folklor.2414>
- Akagündüz, Ü., & Nizamoğlu, A. (2024). II. Meşrutiyet dönemi aydınlarının düşünce dünyasında orman ve ormancılığa yönelik fikirler (1908-1918). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 24(48), 5-36. <https://doi.org/10.18244/ctad.1461593>
- Akınoğlu, O., & Sarı, A. (2009). İlköğretim programlarında çevre eğitimi. *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 30, 5-29.
- Akkoy, S., & Poyraz, M. (2023). Sürdürülebilir çevre eğitimi kapsamında ilkökul öğretim programında geri dönüşüm kavramının yeri. *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, 10(2), 15-24.
- Akpınar, M., & Kaymakçı, S. (2012). Ülkemizde sosyal bilgiler öğretiminin genel amaçlarına karşılaştırmalı bir bakış. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 20(2), 605-626.
- Aktaş, F. (2019). *İlköğretim programlarının sürdürülebilir kalkınma hedefleri açısından, çevre eğitimi ve iklim değişikliği boyutunda incelenmesi*. (Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara).
- Alabaş, R. (2018). Cumhuriyet'in ilk yıllarında ilk mekteplerde insani ve toplumsal değerler eğitimi: Resimli, yeni müsâhabât-ı ahlâkiye ve medeniye ders kitabı örneği. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 18(36), 55-87.
- Alabaş, R. (2019). Environmental topics and environmental ethics in primary school humanities and social sciences education during the late Ottoman period (1913-1918). *International Electronic Journal of Environmental Education*, 9(2), 120-141.
- Alabaş, R. (2020). Değerler açısından ilkökul ve ortaokul (2018) öğretim programları. İçinde H. Yolcu & S. Oğuz Haçat (Ed.), *Bilim insanı Dr. Mustafa Eski'ye armağan* (ss. 453-474). Pegem Akademi. <https://doi.org/10.14527/978.625.7228510.28>
- Alabaş, R., & Kamer, S. T. (2007). Sosyal bilgiler öğretim programının değerlendirilmesi: Uygulayıcı görüşlerinin nitel analizi. *İlköğretimde Eğitim ve Öğretim*, 1-11. <https://www.researchgate.net/publication/313529869>
- Alabaş, R., & Yılmaz Akagündüz, S. (2021). The ethical value of human and environmental relations: The place of environmental ethics in geography curriculum and textbooks in Turkey. *International Journal of Education Technology and Scientific Researches*, 6(16), 1851-1906. <https://doi.org/10.35826/ijetsar.388>
- Aladağ, E., & Bilen, M. (2024). Meteorological disasters in social studies and science curricula. *Amasya Education Journal*, 13(2), 41-56.
- Aslan, E. (2016). Geçmişten günümüze sosyal bilgiler eğitimi. İçinde D. Dilek (Ed.), *Sosyal bilgiler eğitimi* (ss. 3-55). Pegem Akademi.
- Atmono, D., Rahmattullah, M., & Setiti, S. (2017). The strengthening of social studies learning through ecopedagogy approach in Banjarmasin's secondary schools. *Proceeding 14th ADRI*, 26-29.

- Aydın, F., & Türe, H. (2025). Sosyal bilgiler ders kitaplarında sürdürülebilir kalkınmanın yeri. *Journal of Innovative Research in Social Studies*, 8(1), 56-98. <https://doi.org/10.47503/jirss.1658393>
- Baierl, T.-M., Kaiser, F. G., & Bogner, F. X. (2024). The role of attitude toward nature in learning about environmental issues. *Frontiers in Psychology*, 15, 1-10. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.147.1026>
- Barraza, L. (2001). Environmental education in Mexican schools: The primary level. *The Journal of Environmental Education*, 32(3), 31-36. <https://doi.org/10.1080/009.589.60109599143>
- Berchin, I. I., de Aguiar Dutra, A. R., & Guerra, J. B. S. O. de A. (2021). How do higher education institutions promote sustainable development? A literature review. *Sustainable Development*, 29(6), 1204-1222. <https://doi.org/10.1002/sd.2219>
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40. <https://doi.org/10.3316/QRJ0902027>
- Boyraz, E. Z. (2023). Osmanlı Devleti'nde ziraat eğitimi ve Kastamonu Ziraat Mektebi. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı 1, 1097-1112. <https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1359050>
- Bramwell-Lalor, S., Ferguson, T., & Ison, M. (2024). The Jamaican national standards curriculum: A content analysis of its readiness to support climate change education. *International Research in Geographical and Environmental Education*. <https://doi.org/10.1080/10382.046.2024.2336710>
- Budak, B. (2008). *İlköğretim kurumlarında çevre eğitiminin yeri ve uygulama çalışmaları*. (Yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir).
- Burgos-Espinoza, I. I., García-Alcaraz, J. L., Gil-López, A. J., & Díaz-Reza, J. R. (2024). Effect of environmental knowledge on pro-environmental attitudes and behaviors: A comparative analysis between engineering students and professionals in Ciudad Juárez (Mexico). *Journal of Environmental Studies and Sciences*. <https://doi.org/10.1007/s13412.024.00991-5>
- Candan Helvacı, S. (2022). Çevre eğitime giriş: Temel kavramlar ve çevre terminolojisi. İçinde E. Öztürk & Ş. Uçuş Güldalı (Ed.), *Temel Eğitim Döneminde Çevre Eğitimi* (ss. 1-14). Nobel.
- Carleton-Hug, A., & Hug, J. W. (2010). Challenges and opportunities for evaluating environmental education programs. *Evaluation and Program Planning*, 33(2), 159-164. <https://doi.org/10.1016/j.evalprogplan.2009.07.005>
- Cohen, L., & Manion, L. (1994). *Research Methods in Education* (4th ed.). Routledge.
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2007). *Research methods in education* (6th ed.). Routledge.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry & research design choosing among five approaches* (2nd ed). Sage.
- Çatak, M. (2015). Türkiye'de sosyal bilgiler eğitim programlarının incelenmesi. *Ekev Akademi Dergisi*, 19(62), 1-15.
- Çiydem, E., & Kaymakçı, S. (2021). Türkiye'de sosyal bilgiler dersinin yönelimi üzerine bir değerlendirme. *İnsan ve İnsan Dergisi*, 27, 179-207. <https://doi.org/10.29224/insanveinsan.818742>
- Çoban, A., & Temir, M. (2018). Türkiye'de sosyal bilgiler ders kitaplarında çevre eğitiminin yeri. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(19), 21-34. <https://doi.org/10.16990/SOBIDER.4009>
- Damopolii, I., Nunaki, J. H., Jeni, J., Rampheri, M. B., & Ambusaidi, A. K. (2024). An Integration of local wisdom into a problem-based student book to Empower Students' Conservation Attitudes. *Participatory Educational Research*, 11(1), 158-177. <https://doi.org/10.17275/per.24.10.11.1>
- Danirmala, M., Asrowi, A., & Musadad, A. (2019, Kasım). Integration of environmental issues in electronic module of social studies learning in junior high school. *Proceedings of the 1st Conference of Visual Art, Design, and Social Humanities*. <https://doi.org/10.4108/eai.2-11-2019.229.4862>
- Daniš, P. (2013). A new definition of environmental literacy and a proposal for its international assessment in PISA 2015. *Envigogika*, 8(4), 1-15. <https://doi.org/10.14712/18023061.419>
- Del Rey, R., Ojeda, M., Mora-Merchán, J. A., Nieves Sánchez-Díaz, M., Morgado, B., & Lasaga, M. J. (2022). Environmental education: Effects on knowledge, attitudes and perceptions, and gender differences. *International Research in Geographical and Environmental Education*, 31(4), 282-303. <https://doi.org/10.1080/10382.046.2021.1977004>
- Demir, H. (2019). *2018 Sosyal bilgiler öğretim programında ve ders kitaplarında iklim değişikliği*. (Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara).
- Demir, Y. (2022). Sosyal bilgiler ders kitaplarının çevre okuryazarlığı açısından incelenmesi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 20(3), 1094-1122. <https://doi.org/10.37217/tebd.1126078>
- Demirezen, S., & Kaya, E. (2022). Sosyal bilgiler ve fen Bilimleri öğretim programı ve ders kitaplarında çevre konuları. *Eğitim ve Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 5(2), 240-265. <https://doi.org/10.52974/jena.1200514>
- Demirkaya, H. (2006). Çevre eğitiminin Türkiye'deki coğrafya programları içerisindeki yeri ve çevre eğitime yönelik yeni yaklaşımlar. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 207-222.
- Dere, İ., & Çinikaya, C. (2023). 2015 çevre eğitimi ve 2022 çevre eğitimi ve iklim değişikliği programlarının çeşitli boyutlar açısından karşılaştırılması. *International Journal of Geography and Geography Education*, 49, 80-96. <https://doi.org/10.32003/igge.1255007>

- Deveci Bozkuş, Y., & Ayantaş, T. (2024). Tarih öğretiminde tartışmalı konular: Tarih ders kitaplarında 1915 olaylarının konu ve kapsam açısından değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 64(2), 1044-1074. <https://doi.org/10.33171/dtcfjournal.2024.64.2.4>
- Duman, B., & Tural, A. (2021). 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabının çevre eğitimi bağlamında incelenmesi. *Uluslararası Eğitim ve Değerler Sempozyumu-5 Bildiri Tam Metinleri*, 452-461.
- Eames, C., Cowie, B., & Bolstad, R. (2008). An evaluation of characteristics of environmental education practice in New Zealand schools. *Environmental Education Research*, 14(1), 35-51. <https://doi.org/10.1080/135.046.20701843343>
- Evcı, N. (2023). Sosyal bilgiler ders kitaplarında ekofobi: İçeriksel bir bakış. *Journal of Interdisciplinary Education: Theory and Practice*, 5(1), 11-32. <https://doi.org/10.47157/jietp.1266847>
- Ferguson, T. (2008). 'Nature' and the 'environment' in Jamaica's primary school curriculum guides. *Environmental Education Research*, 14(5), 559-577. <https://doi.org/10.1080/135.046.20802345966>
- Frick, J., Kaiser, F. G., & Wilson, M. (2004). Environmental knowledge and conservation behavior: Exploring prevalence and structure in a representative sample. *Personality and Individual Differences*, 37(8), 1597-1613. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.02.015>
- Fryxell, G., & Lo, C. W. (2003). The influence of environmental knowledge and values on managerial behaviours on behalf of the environment: An empirical examination of managers in China. *Journal of Business Ethics*, 46, 45-49.
- Gough, A. (2013). The emergence of environmental education research: A "history" of the field. İçinde R. B. Stevenson, M. Brody, J. Dillon, & A. E. J. Wals (Ed.), *International handbook of research on environmental education* (ss. 13-22). Routledge.
- Grillia, N., & Daskolia, M. (2024). 'Why am I involved in environmental education?' Using narrative inquiry to explore the identity and practice of teachers committed to environmental education. *Environmental Education Research*, 31(1), 29-45. <https://doi.org/10.1080/13504.622.2024.2309582>
- Gugssa, M. A. (2023). Characterizing environmental education practices in Ethiopian primary schools. *International Journal of Educational Development*, 102, 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2023.102848>
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri felsefe-yöntem-analiz*. Seçkin Yayıncılık.
- Gürler, A., & Gürgen, G. (2025). Sosyal bilgiler dersinde coğrafya eğitimi: 2018 ve 2024 öğretim programlarının karşılaştırılması. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 58(1), 189-247. <https://doi.org/10.30964/auebfd.1519989>
- Güzel, D., & Şimşek, A. (2012). Milli eğitim şûralarında ders kitapları. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23(23), 172-216.
- Harring, N., & Jagers, S. C. (2018). Why do people accept environmental policies? The prospects of higher education and changes in norms, beliefs and policy preferences. *Environmental Education Research*, 24(6), 791-806. <https://doi.org/10.1080/13504.622.2017.1343281>
- Hastuti, K. P., Arisanty, D., Muhaimin, M., Angriani, P., Alviawati, E., Aristin, N. F., & Rahman, A. M. (2024). Factors affecting pro-environmental behaviour of Indonesian university students. *Journal of Turkish Science Education*, 21(1), 102-117. <https://doi.org/10.36681/tused.2024.006>
- Hiramatsu, A., Kurisu, K., Nakamura, H., Teraki, S., & Hanaki, K. (2014). Spillover effect on families derived from environmental education for children. *Low Carbon Economy*, 05(02), 40-50. <https://doi.org/10.4236/lce.2014.52005>
- Hollstein, M. S., & Smith, G. A. (2020). Civic environmentalism: Integrating social studies and environmental education through curricular models. *Journal of Social Studies Education Research*, 11(2), 223-250.
- Işık Öner, A. (2024). İlkokul öğrencilerinin çevre sorunlarına yönelik algıları: Ben çevreci bir insanım! İçinde A. Günday (Ed.), *UMTEB - XV International Scientific Research Congress The Proceedings Book* (ss. 303-314). IKSAD Yayınevi.
- İbret, B. Ü., & Yılmaz, O. (2019). Sosyal bilgilerde çevre eğitimi: Lisansüstü çalışmalara ait bir inceleme. *Anadolu Journal of Educational Sciences International*, 9(2), 431-449. <https://doi.org/10.18039/ajesi.577249>
- Istiana, R., Herawati, D., Herniningtyas, F., Ichsan, I. Z., & Ali, A. (2023). STEM Learning to improve problem solving ability on the topic of environmental education. *Jurnal Penelitian Pendidikan IPA*, 9(3), 1202-1208. <https://doi.org/10.29303/jppipa.v9i3.2979>
- Kanene, K. M. (2016). The impact of environmental education on the environmental perceptions/attitudes of students in selected secondary schools of Botswana. *European Journal of Alternative Education Studies*, 1(2), 36-54. <https://doi.org/10.5281/zenodo.58777>
- Karakuş, S., & Şeyihoğlu, A. (2021). 5. Sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarındaki "çevre sorunları" konulu etkinliklerin disiplinler arası öğretim yaklaşımı yönünden incelenmesi. *EKEV Akademi Dergisi*, 25(88), 451-466.
- Karasu Avcı, E., & Faiz, M. (2018). 4. ve 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitapları "etkin vatandaşlık" öğrenme alanında yer alan becerilerin ve değerlerin incelenmesi. *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 2(1), 1-21.
- Karataş, A. (2018). Çevre eğitiminin tarihsel kökenleri. İçinde R. Sever & E. Yalçınkaya (Ed.), *Çevre eğitimi* (ss. 19-36). Pegem Akademi.
- Karatekin, K. (2012). Environmental literacy in Turkey primary schools social studies textbooks. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 46, 3519-3523. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.06.096>
- Kaya, M. M., & Biçer, B. (2021). Osmanlı'dan cumhuriyete vatandaş. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 18(44), 8025-8053. <https://doi.org/10.26466/opus.936133>
- Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, 170-189.

- Kocalar, A. O., & Comert, G. (2020). Environmental education in the textbooks and curriculum: The example of Turkey and Iran. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 42, 107-117.
- Kopnina, H. (2014). Education for sustainable development (ESD): Exploring anthropocentric-ecocentric values in children through vignettes. *Studies in Educational Evaluation*, 41, 124-132. <https://doi.org/10.1016/j.stueduc.2013.12.004>
- Kumler, L. M., & Vosburg-Bluem, B. (2014). Climate change in the social studies classroom: A “why” and “how to” guide using the c3 framework. *Social Education*, 78(5), 225-229.
- Lappa, C., Kyparissos, N., & Paraskevopoulos, S. (2017). Environmental education at the special school: Opinions of special education teachers. *Natural Sciences Education*, 46, 1-10. <https://doi.org/10.4195/nse2017.02.0004>
- Li, Y., Zhao, Y., Huang, Q., Deng, J., Deng, X., & Li, J. (2024). Empathy with nature promotes pro-environmental attitudes in preschool children. *PsyCh Journal*, 13(4), 598-607. <https://doi.org/10.1002/pchj.735>
- Madden, L., & Liang, J. (2017). Young children's ideas about environment: Perspectives from three early childhood educational settings. *Environmental Education Research*, 23(8), 1055-1071. <https://doi.org/10.1080/13504.622.2016.1236185>
- Malberg Dyg, P., & Wistoft, K. (2018). Wellbeing in school gardens – the case of the Gardens for Bellies food and environmental education program. *Environmental Education Research*, 24(8), 1177-1191. <https://doi.org/10.1080/13504.622.2018.1434869>
- McBride, B. B., Brewer, C. A., Berkowitz, A. R., & Borrie, W. T. (2013). Environmental literacy, ecological literacy, ecoliteracy: What do we mean and how did we get here? *Ecosphere*, 4(5), 1-20. <https://doi.org/10.1890/ES13-00075.1>
- MEB. (1968). *İlkokul programı*. Milli Eğitim Basımevi.
- MEB. (1990a). *İlkokullar için sosyal bilgiler 4*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- MEB. (1990b, Haziran 25). *İlkokul 4. ve 5. sınıf sosyal bilgiler dersi öğretim programı*. *Tebliğler Dergisi*, 2315. <https://dhgm.meb.gov.tr/tebligler-dergisi/1990/2315-haziran-1990.pdf>
- MEB. (1998). *İlköğretim okulu sosyal bilgiler dersi öğretim programı*. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı.
- MEB. (2005). *Sosyal bilgiler 4.-5. sınıf programı*. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı.
- MEB. (2018). *Sosyal bilgiler dersi öğretim programı (ilkokul ve ortaokul 4, 5, 6 ve 7. sınıflar)*. <https://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=354>.
- MEB. (2024). *Sosyal bilgiler dersi öğretim programı (4, 5, 6, 7. sınıflar) Türkiye yüzyılı maarif modeli*. <https://tymm.meb.gov.tr/upload/program/2024programsos4567Onayli.pdf>.
- Mercy Fasiku, A. (2021). Social studies specialists' teachers' knowledge acquisition on environmental education in junior secondary schools in ekiti state, Nigeria. *European Journal of Science, Innovation and Technology*, 1(6), 107-113.
- Merriam, S. B. (2009). *Qualitative research: A guide to design and implementation*. Jossey Bass.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis* (2nd ed.). Sage.
- Morgan, H. (2022). Conducting a qualitative document analysis. *The Qualitative Report*, 27(1), 64-77. <https://doi.org/10.46743/2160-3715/2022.5044>
- Moseley, C., Desjean-Perrotta, B., & Utley, J. (2010). The draw-an-environment test rubric (DAET-R): Exploring pre-service teachers' mental models of the environment. *Environmental Education Research*, 16(2), 189-208. <https://doi.org/10.1080/135.046.20903548674>
- Mróz, A., Ocetkiewicz, I., & Walotek-Ściańska, K. (2018). Environmental protection in school curricula: Polish context. *Sustainability (Switzerland)*, 10(12), 2-21. <https://doi.org/10.3390/su10124558>
- Noverita, A., Darliana, E., & Siregar, Z. (2021). The development of environmental education based on ecoliteracy module to improve global perspective ability on students of social studies education. *Budapest International Research and Critics Institute-Journal (BIRCI-Journal)*, 4(4), 11461-11468. <https://doi.org/10.33258/birci.v4i4.3209>
- Oral, B. (2021). Ders kitaplarının öğretim programlarına uygunluğu. İçinde Ö. Demirel & K. Kiroğlu (Ed.), *Ders kitabı incelemesi* (ss. 71-95). Pegem Akademi. <https://doi.org/10.14527/978.605.0370058>
- Özdemir, M., & Gökçe, N. (2019). 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabının çevre eğitimi açısından incelenmesi. *Medeniyet Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 61-75.
- Özdemir, O. (2022). *Sürdürülebilir okuryazarlık ve çevre eğitimi* (4. baskı). Pegem Akademi.
- Öztürk, T., & Zayimoğlu Öztürk, F. (2016). Sosyal bilgiler öğretim programının çevre eğitimi açısından analizi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 24(3), 1533-1550.
- Palmer, J. A. (1998). *Environmental education in the 21st century: Theory, practice, progress and promise*. Routledge.
- Palmer, J., & Neal, P. (1994). *The handbook of environmental education*. Routledge.
- Pamuk, İ., & Pamuk, A. (2016). Almanya'da sachunterricht ve Türkiye'de hayat bilgisi ders kitaplarında okulda demokrasi uygulamalarına örnek olarak sınıf başkanı seçimi. *Cumhuriyet International Journal of Education-CIJE*, 5(2), 67-83.
- Phillipson-Mower, T., & Adams, A. D. (2010). Environmental education service-learning in science teacher education. İçinde A. M. Bodzin, B. Shiner Klein, & S. Weaver (Ed.), *The Inclusion of Environmental Education in Science Teacher Education* (ss. 65-79). Springer.

- Pirchio, S., Passiatore, Y., Panno, A., Cipparone, M., & Carrus, G. (2021). The Effects of Contact With Nature During Outdoor Environmental Education on Students' Wellbeing, Connectedness to Nature and Pro-sociality. *Frontiers in Psychology*, 12, 1-9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.648458>
- Prakash, S. (2021). Impact of climate change on aquatic ecosystem and its biodiversity: An overview. *International Journal Biological Innovations*, 3(2), 312-317. <https://doi.org/10.46505/ijbi.2021.3210>
- Restović, I., & Bulic, M. (2024). Research-based learning about nature conservation influences students' attitudes and knowledge. *Education Sciences*, 14, 1-16. <https://doi.org/10.3390/educsci14121410>
- Rousell, D., & Cutter-Mackenzie-Knowles, A. (2020). A systematic review of climate change education: Giving children and young people a 'voice' and a 'hand' in redressing climate change. *Children's Geographies*, 18(2), 191-208. <https://doi.org/10.1080/14733.285.2019.1614532>
- Rushton, E. A. C., Dunlop, L., & Atkinson, L. (2024). Fostering teacher agency in school-based climate change education in England, UK. *Curriculum Journal*, 36(1), 36-51. <https://doi.org/10.1002/curj.253>
- Sak, R., Şahin Sak, İ. T., Öneren Şendil, Ç., & Nas, E. (2021). Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-256. <https://doi.org/10.33400/kuje.843306>
- Salazar, C., Leiva, M., Jaime, M., & González, N. (2022). Environmental educational programs in Chile: Do the characteristics of local governments affect school participation? *Environmental Education Research*, 28(12), 1755-1776. <https://doi.org/10.1080/13504.622.2022.2064974>
- Sanır, F., Asal, T., & Akşit, N. (1974). *Sosyal bilgiler IV. sınıf*. Başbakanlık Basımevi.
- Seçgin, F. (2024). Sürdürülebilir kalkınma amaçları için değerlere dayalı eğitim: Sosyal bilgiler dersi sürecin neresinde? . *Türkiye Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 9(2), 212-228.
- Seddighi, H., Yousefzadeh, S., López López, M., Sajjadi, H., Vameghi, M., Rafiey, H., & Khankeh, H. (2022). Disaster Risk Reduction in Iranian Primary and Secondary School Textbooks: A Content Analysis. *Disaster Medicine and Public Health Preparedness*, 16(4), 1503-1511. <https://doi.org/10.1017/dmp.2021.161>
- Sert Çıbık, A. (2019). Öğretim programlarında çevre eğitimi. İçinde H. G. Hastürk (Ed.), *Çevre Eğitimi* (ss. 277-344). Anı Yayıncılık.
- Soga, M., Gaston, K. J., Yamaura, Y., Kurisu, K., & Hanaki, K. (2016). Both direct and vicarious experiences of nature affect children's willingness to conserve biodiversity. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 13(6), 1-12. <https://doi.org/10.3390/ijerph13060529>
- Soykan, A., & Atasoy, E. (2012). Historical development of non-formal environmental education in Turkey. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 46, 736-743.
- Sömen, T. (2020). Sosyal bilgiler öğretiminde güncel olaylar. Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, 41, 431-447. <https://doi.org/10.33418/ataunikkfd.803302>
- Stanišić, J., & Maksić, S. (2014). Environmental education in Serbian primary schools: Challenges and changes in curriculum, pedagogy, and teacher training. *Journal of Environmental Education*, 45(2), 118-131. <https://doi.org/10.1080/00958.964.2013.829019>
- Stevenson, R. B. (2007). Schooling and environmental education: Contradictions in purpose and practice. *Environmental Education Research*, 13(2), 139-153. <https://doi.org/10.1080/135.046.20701295726>
- Stošić, A. S. (2017). Teaching contents of science and social studies for the purpose of environmental education. *Facta Universitatis, Series: Teaching, Learning and Teacher Education*, 1(1), 65-72. <https://doi.org/10.22190/futlte170328007s>
- Sukma, E., Ramadhan, S., & Indriyani, V. (2020). Integration of environmental education in elementary schools. *Journal of Physics: Conference Series*, 1481(1), 1-6. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1481/1/012136>
- Şahin, K. (2021). *Çevre eğitimi ve Türkiye'deki ilköğretim okullarının çevre eğitimine ilişkin müfredatlarının incelenmesi*. (Yüksek lisans tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale).
- Şeker, M. (2024). A study on how environmental issues are discussed in social studies textbooks. *Environment, Development and Sustainability*, 26, 21325-21352. <https://doi.org/10.1007/s10668.023.03532-2>
- Şenünver, G., Karabulut, E., Kesim H. S., Turgut, R., Ercan, B., Uslu, H., & Akay, A. (1999). *İlköğretim sosyal bilgiler 4*. Milli Eğitim Basımevi.
- Tanrıverdi, B. (2009). Sürdürülebilir çevre eğitimi açısından ilköğretim programlarının değerlendirilmesi. *Eğitim ve Bilim*, 34(151), 89-103.
- Tao, Z. (2012). Education Programs on Environment. *Procedia Environmental Sciences*, 12, 349-353. <https://doi.org/10.1016/j.proenv.2012.01.288>
- Tekerek, M., Kaya, N., Alıç, M. D., Yılbat, B., Yıldırım, T., Koyuncu, M., & Ulusoy, K. (2005). *İlköğretim sosyal bilgiler 4 ders kitabı*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Teksöz, G. (2020). Çevre eğitiminden sürdürülebilir kalkınma için eğitime: Tarihçe ve gündem. İçinde R. Olgan (Ed.), *Erken çocukluk döneminde çevre eğitimi* (ss. 2-21). Pegem Akademi.
- Tilbury, D. (1997). Environmental education and development education: Teaching geography for a sustainable world. İçinde D. Tilbury & M. Williams (Ed.), *Teaching and learning geography* (ss. 105-116). Routledge.

- Tran, H. U. (2024). Environmental education in preschool teacher training program: A systematic review. *Natural Sciences Education*, 53(2), 1-14. <https://doi.org/10.1002/nse2.20154>
- Trott, C. D. (2020). Children's constructive climate change engagement: Empowering awareness, agency, and action. *Environmental Education Research*, 26(4), 532-554. <https://doi.org/10.1080/13504.622.2019.1675594>
- Turan, S., & Koç, A. (2021). Fen bilimleri ve sosyal bilgiler öğretim programlarının çevre eğitimi açısından değerlendirilmesi. *Gazi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 7(2), 178-195.
- Türk, İ. C. (2009). II. Meşrutiyet eğitimcisi Satı Bey ve coğrafya öğretimi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16(40), 423-438.
- Tüysüz, S. (2018). *İlkokul sosyal bilgiler 4 ders kitabı*. Tuna Matbaacılık.
- Uche, O.-A. E., Dania, O. P., & Ogheneakoke, E. C. (2023). Importance of environmental education in social studies now and the future. *International Journal of Humanities, Arts and Social Sciences*, 9(2), 1-8. <https://doi.org/10.20469/ijhss.9.20001-2>
- Ünal, S., & Dımişki, E. (1999). UNESCO-UNEP Himayesinde çevre eğitiminin gelişimi ve Türkiye'de ortaöğretim çevre eğitimi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16(17), 142-154.
- Ünlü, M., & Çavak, Y. (2019). Okul öncesi eğitim döneminde öğrencilere kazandırılacak coğrafi kazanımlar ve değerlendirilmesi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 49, 186-201. <https://doi.org/10.15285/maruaebed.393561>
- Vurgun, A., & Akaydın, B. B. (2025). Cumhuriyet'in köy çocuklarına hayat bilgisi öğretimi: 1927 köy mektepleri müfredatında hayat bilgisi dersi. *International Journal of Geography and Geography Education*, 54, 85-104. <https://doi.org/10.32003/igge.1555789>
- Wach, E., & Ward, R. (2013). *Learning about qualitative document analysis*. Institute of Development Studies. https://opendocs.ids.ac.uk/articles/report/Learning_about_Qualitative_Document_Analysis/26442637?file=48090622.
- Wells, N. M., & Lekies, K. S. (2006). Nature and the life course: pathways from childhood nature experiences to adult environmentalism. *Children, Youth and Environments*, 16(1), 1-25.
- Williams, C. C., & Chawla, L. (2016). Environmental identity formation in nonformal environmental education programs. *Environmental Education Research*, 22(7), 978-1001. <https://doi.org/10.1080/13504.622.2015.1055553>
- Winter, D. D. N., & Koger, S. M. (2004). *The psychology of environmental problems* (2nd ed.). Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Yavaş, M., Karadağ, Y., & Kaymakçı, S. (2024). Sosyal bilgiler dersinde politik konuların öğretimi: Öğretmen görüşleri. *Anadolu Journal of Educational Sciences International*, 14(1), 114-146. <https://doi.org/10.18039/ajesi.1337186>
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (12. baskı). Seçkin Yayınları.
- Yıldırım, S. G. (2023). *2018 Sosyal bilgiler dersi öğretim programı ve güncel sosyal bilgiler ders kitaplarında çevre eğitimi konularının incelenmesi*. (Yüksek lisans tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sivas).
- Yılmaz, İ. (2016). *Türkiye'de ilköğretim programlarında çevre eğitimi ve ilköğretim 4. sınıf öğrencilerinin Tiflis konferansı çevre eğitimi amaçlarına ulaşma düzeyi*. (Yüksek lisans tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne).
- Yinilmez Akagündüz, S. (2017). Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze ders kitaplarında ahlak eğitimi. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 26, 149-180.
- Yinilmez Akagündüz, S., & Akagündüz, Ü. (2023). Milaslı Gad Franko'nun "Muallimlere" adlı eserinden hareketle düşünce eğitimi ile ahlak eğitimi felsefi bir bakış. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 39, 1367-1403.
- Zaizay, A. G., Aslanova, F., & Kiraz, A. (2024). Effect of environmental education on the knowledge and attitude of some West African students in Northern Cyprus towards environmental health. *International Journal of Environmental Health Research*, 35(2), 477-494. <https://doi.org/10.1080/09603.123.2024.2361433>
- Zareie, B., & Jafari Navimipour, N. (2016). The impact of electronic environmental knowledge on the environmental behaviors of people. *Computers in Human Behavior*, 59, 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.01.025>
- Zayimoğlu Öztürk, F., Öztürk, T., & Şahin, A. (2015). Sınıf öğretmeni adaylarının çevre eğitimi özyeterlik algılarının incelenmesi. *Amasya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4(2), 293-311. <https://doi.org/10.17539/aej.49702>